

11300

891.99.092

2-30m

11300

ԳՐ. ՏԼԲ-ՊՈՂՈՍԵԱՆ

891.99.092

Ը-30 57

[Handwritten signature]
-6 NOV 2011

ԼԵՒՈՆ ԶԱՆԹԻ

„ՀԻՆ ԱՍՏԻԱԾՆԵՐԸ“

ԵՒ

ՍՏԵՓԱՆԵՆՈՍ ՎԱՆԱԿԱՆԻ

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Թէ վուր հոգուդ կամքն իս անում,
Մարմինդ բեղամաղ է ըլում.
Վնւր մէ դարդին կու դիմանա՞մ
Գուն ջըրատար Սայեաթ-նովաւ

Շ Ո Ւ Շ Ի

Տպարան Մ. Բարաջանեանի, Քամիլիբան փողոց տուն № 5.

1 9 1 3

891.98.092

ԳՐ. ՏԷՐ-ՊՕՂՈՍԵԱՆ

Շ-30Ա

ԼԵՒՈՆ ՂԱՆԹԻ
„ՀԻՆ ԱՍՏԻԱԾՆԵՐԸ“

ԵՒ

ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՎԱՆՍԿԱՆԻ
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ

Թէ վուր հոգուդ կամքն իս անում՝
Մարմինդ բեղամաղ է ըլում.
Վնւր մէ գարդին կու դիմանաս՝
Դուն չըրատար Սպեաթ-նովա:

11300

Շ Ո Ւ Շ Ի

Տպարան Մ. Բարաջանեանի, Թամիրեան փողոց սուրճ 5.

1 9 1 3

որ ընկնում էր Սեանայ լճից հարաւ արեւելք: Գրիգոր քահանայն այդտեղ ունեցաւ մի քանի զաւակ, որոնցից պատմութիւնը միայն Մաշթոցի անունն է պահել: Նա ծնւել է 834--837 թւերին: Հայրն էր իր որդոց ուսուցիչը, քանի որ կենդանի էր, իսկ նրա մահից յետոյ Մաշթոցի կրթութեան հոգան ընկաւ Սողքի հոջակաւոր վանքի վրա, որ յայտնի էր Մաքենեայ անունով: 827 թւին այդ վանքը նորոգւած էր թէ արտաքին և թէ ներքին կեանքով և բաղմամբիւ վանականներով ստեղծւած էր արդէն մի գրական-կրթական կենդրոն ամբողջ Սիւնիքի համար և միևնոյն ժամանակ վերանորոգւած էր վանքի աւանդական ոգին, որ յայտնի էր Սողոմոն Տոնականից իվելը. քննական այնտեղ գերազանցում էր ճգնաւորականին և կեանքը հասկացում էր վանքի պատերից դուրս ևս. Մաշթոցն ահա այդտեղ աւարտեց իր ուսումը և մինչև իր կեանքի վախճանը հաւատարիմ մնաց իր «Արմա Մատերին», բայց ոչ-տառնայ շեղումների: Յետոյ կուսակրօն քահանայ ձեռնադրեց Սիւնեայ Գաւթ եպիսկոպոսից և ընդմիջտ թողեց Մաքենեայ վանքը: Մօտ 25 տարեկան էր նա այդ ժամանակ և շրջեց իր հայրենի գաւառները, եղաւ Ապարանում՝ իր տոհմական գաւառում, քարոզեց ու ապրեց մարդկանց մէջ «Մանուկ ուշիմ էր և սիրելի մեծամեծաց և ուսմկաց», առում է համառօտարան պատմիչը: Այդ ժամանակ ահա մի նշանաւոր դէպք պատահեց. վաղաժամ, խիստ երիտասարդ հասակում «արեակէս» եղաւ Սիւնեայ նահապետ՝ Վասակ Գարուռը: Նրա այրիացեալ մատաղահաս կինը, որ Աշոտ Իշխանաց Իշխանի դուստրն էր, իր մարդուց ժառանգութիւն ստացաւ Գեղամայ լիճն իր շրջակայքով: Վեց տարի այրի էր արդէն Մարիամ Իշխանուհին, երբ Մաշթոցը՝ «մեծամեծաց և ուսմկաց սիրելին» դրսի աշխարհում քարոզելով և ապրելով էր իր կրթութիւնը լրացնում. բայց մինչև այսօր մեզնից այն-յայտ մնացած և միայն ակնարկներով սքօղւած պատճառները դրդեցին Մաշթոցին այլ ևս թողնել աշխարհքը, մեծամեծներին ու ուսմիկներին, մարդկանց բնակութիւնը, նոյնիսկ գոհրողն ի պատուի եւ յանարգանս քաղմաց, և գնալ Սեանի ջրերով աշխարհքից չէզոքա-

նալ, Մարիամ Իշխանուհու ապարանքի՝ Յամաքարերդի հանդէպ կղզու ծործորների ու փապարների մէջ կուչ գալ, դիտել միայն երկնքի աստղերը, ձանձրանալ Սեւանի կապոյտ ալիքների անվերջ խաղերից, ականջ դրնել արեւելեան անդուսպ քամուն՝ Սօղքին: 861--872 թիւը տեեց այդ ճգնութիւնը, որի մանրամասնութիւնները մենք այսօր նոյնիսկ դժարութեամբ կարող ենք լսել ու հաւատալ. ջուր անգամ չէր խմում, առում են բոլոր կենսագրիները և երեք օրից մէկ միայն ընդունում էր ինչօրէ հոնդ, սերմ: Մաքենեայ վանքի քըննասիրական ոգին մեռել էր գրեթէ նրա մէջ. այլ ևս ուսմիկների ու մեծամեծների սէրը հանգել էր՝ մեզ այն-յայտ դրդիչը այդքան ուժեղ ցնցումն էր առաջացրել նրա հոգում: Մակայն ցնցումը ցնցումով ջնջեց. դէպի աշխարհքն ու ուսմիկները, դէպի քննասիրութիւնն ու քաղաքական եկեղեցական առօրեան Մաշթոցին դրդեց այրիացեալ Մարիամ Իշխանուհին, կղզու ափուհին, որ «բազում անգամ» այցելեց Մաշթոցին և համոզեց նրան թողնել ճգնութիւնը, կղզում վանք շինել, միաբանութիւն ստեղծել, աշխարհքով հետաքրքրել: Այդպէս էլ կատարեց և այնուհետև Մաքենեայ դպրոցի ոգին շատ անգամ երևան եկաւ Մաշթոցի մէջ. Շիրակ վանի ժողովից ստացւած դժգոհութիւնները շրջանում նա իր ընդհանրական թղթի մէջ միակ, ընդհանուր եկեղեցու գաղափարն արծարծեց, եկեղեցիների միութեան խնդիրը շարժելով և քաղկէդոնէութեան դիջում անելով: Դենի երկրաշարժի առիթով հովաւական թուղթ գրեց և մխիթարեց ասուածանից «գանեալ» ժողովրդին: Աբաս-Սմբատեան միջազգային խռովութեան ժամանակ սաստեց իր հոջակաւոր թղթով արքայեղբօր, յօգուտ արքայորդու: Իր վանքը կանոններով ու ամբողջ 25 ամեայ ձիգ տարիների աւանդութիւնով հիմնաւորեց ու ծաղկեցրեց: Իշխանաց Իշխանին իր սրբութեան ուժով այցելութեան գալ ստիպեց իր վանքին և իրեն: Եւ վերջապէս՝ 897 թւին կաթողիկոս ընտրեց Սմբատ թագաւորի, նրա քրոջ՝ Մարիամ Իշխանուհու և արքայական տոհմի ձեռնաւորութեամբ. բայց հազիւ 7 ամիս անց կնքեց իր մահկանացուն և թաղեց Գառնի աւանում

Մոսսրովագուխտի սպարանքում:

Մաշթոցին յիշող բոլոր պատմիչները նրա ամենա-
նշանաւոր գործը համարում են Սեանի վանքի հիմնար-
կութիւնը, բայց նրանք բոլորը միակերպ անհատական
անձնական գրգիչից են համարում վանքի գաղափարը:
Անշուշտ՝ Մաշթոցի աշակերտի՝ Ստեփաննոսի ուժեղ ազ-
գեցութեան հետեանքն է այդ, որովհետեւ Ստեփաննոսը
Մարիամ Իշխանուհու և Մաշթոցի յարաբերութեան հետ
է կապել վանքի հիմնարկութիւնը և մինչև այսօր Մաշ-
թոցի ժամանակակցի և աշակերտի այդ տեղեկութիւնը
ըստ արժանոյն չի գնահատուած և մեղ խնդիրը այլ
պատկերով է հանդիսանում:

Աշոտ Իշխանաց Իշխանը նախ քան թաղաւորիլը
երեսուն տարի շարունակ աշխատում էր հայոց Ֆէոդա-
լական տէրերին կապել իր անձնաւորութեան ու տոհմի
հետ որևէ բարեկամութեամբ. այնպէս որ՝ երբ նա թա-
գաւոր դարձաւ, Սիւնեաց ե Արժրունեաց իշխանական
տները խնամութեամբ միացած էին Բագրատունեաց
հետ. Վրաց, Աղւանից, նոյնիսկ լեռնականների հետ նա
խիստ խաղաղասիրական ընթացքով հաշտութեան էր
եկել. բազմաթիւ բնիկ հայ Ֆէոդալ իշխաններ զիջել
էին նրան իրենց կալւածները և ոչինչ չունեցան, երբ
մի գեղեցիկ օր նա թագ ստացաւ Արարացիներից: Սա-
կայն Աշոտի այդպիսի երեսնամնայ քաղաքականու-
թիւնը միշտ յաջող բաղդով չէր ընթանում. Փոսի
թուղթն ու Շիրակի վանի ժողովը, ուրացող նախարար-
ներն ու եռանդուն օստիկաններն այդ ընթացքին խո-
չընդոտ էին լինում և Աշոտին ստիպում համբերու-
թութեամբ յամառել և յարմար օրւայ սպասել: Մինչը-
շանաւոր խոչընդոտ էր, թերևս աւելի վտանգաւոր քան
մեր յիշածները, նաև այն խորթութիւնը, որ վրաց բա-
ժանումից սկսած սպրտել էր Մարդպետական, Աղւա-
նից և Սիւնեաց եկեղեցական իշխանութեան ու Դենի
կաթողիկոսութեան իրաւահաւասարութեան յարաբե-
րութիւնների մէջ: Մաքենեաց վանքը, որ Դենին կա-
թողիկոսներ և փակակախներ էր սուկ ու Շիրակ վան-
ցոց ազգեցութեան դէմ նշանաւոր ոյժ էր ներկայաց-
նում, այդ վանքը Սողոմոն Տօնականի օրերից սկսած

հետաքրքրել ու ուսումնասիրել էր եկեղեցու իննը նւի-
րապետութեան հարցը, Դենի թէ թեր և թէ դէմ վա-
նականներին հիւրասիրել էր իր հովանաւորութեամբ,
իսկ Աշոտ Իշխանաց Իշխանի դարում Շիրակ վանի ժո-
ղովի դէմ էր և միանգամայն Աշոտի կամակաւոր ու
անյայտ անցեալով Գէորգ կաթողիկոսին հակակրում էր:
Մաշթոցը, Յովհաննէս Դրասխանակերացին, Յակոբ՝ յե-
տոյ Սիւնեաց եպիսկոպոսը այդ շրջանի և այդպիսի
տրամադրութեան անձինք էին: Մի հայեացքով իսկ ե-
րևում է Սիւնեաց և Դենի կաթողիկոսութեան մէջ ե-
ղած խորթութիւնը. Մաշթոց Շիրակ վանի ժողովից յետոյ
Դենի դէմ մի թուղթ գրեց՝ յօգուտ քաղկէդոնէութեան
և ի փաստ իր կաթողիկոսի իշխանութեան, և չը գիտենք
ինչ պատճառով՝ Գէորգ կաթողիկոսի խնդիրքին զիջեց
և իր գրած թուղթը յետոյ պատռեց: Այդ շրջանում ա-
հա հանդէս է գալիս Մաշթոցի և Մարիամ Իշխանուհու
բարեկամութիւնը, որը պսակում է՝ Մաշթոցին վեր-
ջում Սմբատ թագաւորի, Մարիամ Իշխանուհու և այ-
լոց ձեռքով կաթողիկոսացնելով: 7 ամիս յետոյ միև-
նոյն կերպով կաթողիկոսանում է Մաշթոցի քրոջ որ-
դին Յովհաննէսը Դենում, իսկ Յովհաննէսի եղբօր որ-
դին, որ Դենում փակակալ էր, նշանակում է Սիւնեաց
եպիսկոպոս: Աղւանքը բաժանել էր Դենից Մաշթոցի
կաթողիկոսանալով, իսկ Սիւնիքը Յակոբ եպիսկոպոսի
ջանքերով և Սիւնեաց իշխանների օգնութեամբ՝ ազ-
մուկներով, բանադրանքով և բերդարգելութեամբ սկզբ-
բում խորթացաւ և յետոյ բաժանեց Դենից ու սկսեց
միւլոտը ընդունել Աղւանքի կաթողիկոսից. Յակոբին
համախոհներ գտնեցին թէ այլ և այլ եպիսկոպոսներ
(Մոսսրով Անձևացի, Վյահանիկ) և թէ իշխաններ:

Ահա այդ պատմական տեսլիները հիմք են տալիս
հաւանականութիւնից բոլորովին զուրկ չը համարել
Սեանի վանքի հիմնարկութեան և Մաշթոց-Մարիամեան
յարաբերութեան զրգիչը նկատել Աշոտ Իշխանաց Իշ-
խանի քաղաքականութիւնը՝ կապել և ոչ թէ բաժանել,
խաղաղութեամբ լուեցնել և խոստումով, շնորհներով և
այցելութիւններով գրաւել խորթացածներին, մի հան-
գամանք՝ որը Աշոտի յաջորդներին միշտ չը յաջողեց,

և որը Մաշթոցի աշակերտ Ստեփաննոսը իր Յիշատակարանի մէջ առօրեայ իրական դիպածները արձանագրելու հետ մոռացութեան է տուել, կամ իր ժամանակին անյարմար մի մերկացումն է համարել:

Այնուամենայնիւ այս բոլորից նկատելի է, թէ որքան մեծ նշանակութիւն ունի Մաշթոցի աշակերտի Յիշատակարանը միջնադարեան վանքերի պատմութեան համար: Մի կողմից ճգնաւորական կեանքի յետին նըմուշներն իրենց աշխարհամոռացութեամբ հանդէս են գալիս նրա մէջ, և միւս կողմից եկեղեցական և քաղաքական կեանքի չարն ու բարին, կրթութեան և կրօնաւորութեան պահանջներն իրենց առօրեայ հոգսերով կողք կողքի ապրում ու շնչում են այնտեղ կենդանի կերպով: Բացի սոսկ վարք լինելուց, Ստեփաննոսի Յիշատակարանը պատմական հետաքրքրութիւն ևս ունի. նրանից տեղեկանում ենք, որ Աշոտ Իշխանաց Իշխանը նախ քան իր թագաւորելը յարաբերութիւն է ունեցել Վասիլ կայսեր հետ, որից ընծայ էր ստացել Սաչափայտի Մասն (ըստ Կիրակոսի՝ Աշոտ Սաչը ստացել է Փոս պատրիարքից) և միևնոյն ժամանակ Աշոտի արշաւանքների, ինչպէս նաև Դենի երկրաշարժի, Շիրակ վանի ժողովի և Աբաս — Սմբատեան պայքարի մասին գտնում ենք նրա մէջ ժամանակակցի վկայութիւններ:

2. Ստեփաննոսի Յիշատակարանի եւ Շանթի «Հին Աստածների» աղընչութիւնը: Պատմական նշանակութիւնից բացի, Ստեփաննոսի Յիշատակարանը գեղարւեստական տեսակէտով ևս արժանի է ուշադրութեան՝ շնորհիւ Շանթի դրամայի, այդ տեսակէտն է եղած զրգիչը հրատարակելու Ստեփաննոսի Յիշատակարանը, որ 1894 թւից ձգւած էր անուշաղիր մեր թղթերի մէջ:

1 Դէմքեր. — Սկսենք այնտեղից, որ դրամայի գործող անձերից զլսաւորների, այն է՝ վանահօր, իշխանի, իշխանուհու, Սեղայի և արեղայի յարաբերութիւնը պատմութիւնից է առած, բայց մի կարևոր տարբերութեամբ. Մաշթոցի կեանքում կատարել է մի հակընթաց ճգնաւորութիւնից ղէպի աշխարհային կեանքը և այդ մարմնացած է դրամայի մէջ երկու անձնաւորու-

թեան՝ վանահօր և արեղայի՝ մէջ տարբեր ճգնաւորների հակադրութեամբ: Նմանապէս այրիացեալ Մարիամ տիկնոջ պատմական կեանքի երկու շրջանը, այրիութիւնից առաջ և յետոյ, մարմնացած է դրամայի մէջ յանձին Սեղայի և իշխանուհու: Դրամայի անանուն իշխանը Աշոտ Իշխանաց Իշխանն է (ըստ Ստեփաննոսի), որի դուստրը Մարիամ այրիացեալ տիկինն է: Պատմական անձանց ազգակցական կապը փոփոխութեան է ենթարկւած դրամայի մէջ այսպէս. Սեղան իշխանի դուստրն է, ինչպէս և Մարիամը՝ Իշխանաց Իշխանի: Բաց է մնում դրամայի իշխանուհու՝ իբրև իշխանի քրոջ՝ կապը, բայց այդ բացը լրանում է նրանով, որ պատմութեան ընթացքում Մարիամ այրիացեալ տիկինը Սըմբատ թագաւորի քոյրն է հանդիսանում և նրանից լիագօրւած կառավարիչը մի շարք վանքերի և կալւածների վրա: Դրամայի և Ստեփաննոսի Յիշատակարանի մէջ միակերպ է իշխանի այցելութիւնը վանահօր. Աշոտ Իշխանը հիւսիսային արշաւանքից դառնալով, այցելութեան է գալիս Յամաքարերդ իր այրիացեալ քրոջը, այդպէս է նաև դրամայի մէջ ըստ էութեան. այդտեղ տեսակցութիւն է կատարւում նաև Մաշթոցի՝ վանահօր հետ: Այդ զխլւածից սկսած պատմական Մաշթոցից և Մարիամ տիկնոջից ծագում են դրամայի արեղան և Սեղան. իսկապէս՝ ինչպէս կը տեսնենք՝ ճգնաւոր Մաշթոցը՝ դրամայի մէջ արեղայի է վերածնւում ուժեղ հակընթացով. այստեղ էլ այն է տարբերութիւնը, որ Յիշատակարանի մէջ Իշխանաց Իշխանի այցելութիւնը տեղի է ունենում շատ ուշ՝ քան Մաշթոցի կեանքի՝ հակընթացը, երբ Մարիամը վաղուց ծանօթ էր (դրամայի իշխանուհու և վանահօր նման) Մաշթոցին, մինչդեռ արեղայի և Սեղայի ծանօթութիւնը իշխանի այցելութիւնից է սկսւում:

Սակայն միայն գործող անձինքը չեն, որոնք հանդէս են գալիս պատմութիւնից դրամայի մէջ, կամ պատմական Սեանից դեղարւեստական բեմի վրա. այդ մի ջնջին և նոյնիսկ պատահական առումն կարող էր նկատուել¹⁾, եթէ չը շարունակէր պատմութեան և

¹⁾ Անձանց նմանութիւնը, տեղն ու ժամանակը նկատել է

գրամայի պուգակչիւր մանաւանդ խմաստի շուրջը, գէմ-
քերից յետոյ նաև գէպքերի խորհրդում. մինչդեռ տես-
նում ենք, որ գրամայի մէջ գործող գէմքերի համար
բոլոր նիւթն ու խորհուրդը ընծեռում են Յիշատակա-
րանն ու պատմութիւնը քայլ առ քայլ և տեղ-տեղ...
բառ առ բառ:

II *Դէպքեր*.—Այս հատուածում գրամայի և պատ-
մութեան եօթը գէպքերն ենք համեմատելու. ճգնութեան
գրդիչը. ճգնութիւն. հակընթաց. եկեղեցին իբր երևու-
թական պատկեր սիրոյ. ունայնութեան փոսի ճգնաւո-
րը. արեղայի ծովակուլ լինելը, և Վահագնի տաճարը:

Ա. *Ճգնութեան գրդիչը*.—Շատ քիչ ծանօթ ենք
վանահօր և արեղայի, ինչպէս և Մաշթոցի անցեալի
հետ՝ այս հարցին լրիւ պատասխան տալու համար.
Երկու տեղ էլ հարցը սքողւած է, բայց միևնոյն պատ-
կերն ունի իր մէջ: Գիտենք, որ արեղան մեր ժամա-
նակէջ կուսակրօններին օտար մի անցեալ ունի. միշտ
վանքում է եղել ու մեծացել, նոյնիսկ իր աշխարհա-
կան անունը նա չի յիշում:

Աղջիկ—իսկ ինչ է քու անունդ:

Արեղա—ինձի արեղայ կը կանչեն:

Աղջիկ—իսկ սոռմջ, առմջ, երբ դուն աշխարհն էիր
զեռ ու աշխարհինը:

Արեղա—իմ աշխարհքս վանքն է եղեր միշտ, քա-
նի խելքս կը հասնի: Էջ 24—25.

Մաշթոցն էլ այդպէս է մեծացել և նրա աշխար-
հական անունը մեզ յայտնի չէ. Ստեփաննոս Օրբէլիա-
նը պատմում է, որ Եղիվարդեցի Գրիգոր քահանան
«ես զՄաշթոց յաշակերտութիւն սուրբ հօրն Մարենո-
ցաց Ստեփաննոսի. յորում զարգացեալ ներքին հասա-
կան՝ ձեռնադրի ի քահանայութիւն ի Տէր Դաւթայ՝
Սիւնեաց եպիսկոպոսէ: Եւ անտի երթեալ Արտաւազդի
Ապարանք. և անտի գնայ, մտանէ ի Սևան կղզին: (Էջ
173 Տփխիս):

Այս միակ Մաշթոց անունից գրամայի համար

նաև Ստ. Մալխասեան իր մի յօդուածում «Մշակի» մէջ 1913 թ.
№ 29:

կարելի է եղել երկու աստիճանաւորներ յիշել իրենց
աստիճանների անունով, այն է՝ վանահայր և արեղա,
նիմուելով Մաշթոցի կեանքի հակընթացի վրա. սկզբում
արեղան նոյնքան ջերմեանդ էր՝ որքան և վանահայ-
րը, իսկ վանահայրը սկզբում նոյնքան գրաւած էր
աշխարհով՝ որքան և վերջում արեղան, ճիշտ Մաշ-
թոցի նման.

—Ափսոս, արեղա, քու միտքդ երբեմն թևեր ունէր:

—Ափսոս, վանահայր, քու սիրտդ երբեմն թևեր
ունէր (էջ 118):

Այսպիսի ցան ու ցրիւ տեղեկութիւն ունենք գրա-
մայի արեղայի անցեալ կեանքի մասին. վանահօր մա-
սին մի քիչ հարուստ են տեղեկութիւնները, որովհետև
նա Մաշթոցի նման անցեալ է ունեցել. արեղան բու-
սել է այդ անցեալից յետոյ միայն, ուշ ժամանակ,
Մաշթոցի հակընթացի բոպէին: Վանահայրն ու Մաշ-
թոցը աշխարհային սիրով տարւած են եղել սկզբում,
սրտի թևեր են ունեցել, բայց աւելի քան մի քանի
խօսքերի մասին իշխանուհու ակնարկից՝ ոչինչ չը գի-
տենք այդ սիրոյ բնութեան մասին:

Յայտնի է որ վանահայրը սկզբում աշխարհքի
կեանքը փորձել է՝ զէթ ծանօթութեամբ իշխանուհու.
բայց յայտնի չէ թէ ինչու չամուսնացաւ, եթէ սիրում
էր նրան, թէպէտ կարող ենք այդ մասին որոշ ենթա-
դրութիւն անել, որովհետև իշխանուհին հարկաւ ակա-
մայից մի չը սիրած երիտասարդի հետ ամուսնացաւ. և
երևի՛ վանահօր հետ ունեցած անյաջող ծանօթութիւ-
նից յետոյ դատապարտեց մայր լինելու, ամուսին
դաւնալու, առանց ընտանեկան և ծնողական սուրբ
զգացումներ տածելու իր հոգում: Վանահայրը նոյն իսկ
իր սիրոյ մասին արած հարցերին պատասխանելուց
խուսափում է և միայն ձերմակաւորին միանգամ պա-
տասխանում է այդ մասին գրական մտքով, իսկ իշխա-
նուհուն յանդիմանում է, որ նա խորտակել է վանահօր
կեանքի առաջին շրջանը:

Մեր ստորագծած թէութիւնները պատմութիւնից են
անցել գրամային. Մաշթոցը գնաց ճգնելու թողեալ զսու-
նի բնակութենէ մարդկան զսիրողն ի պատուի եւ յա-

նարզանն քազվացն: Եւ գնաց ճգնելու հէնց նրա կալ-
ւածքում, որի հետ յետոյ միացաւ և աշխարհքն ու ճըզ-
նութիւնը հաշակցեց՝ կղզու վրա եկեղեցի կառուցա-
նելով՝ ճիշտ դրամայի համոճայն: Վարքն աւելի սեղմ է
այդ ի պատուի սիրողի նկատմամբ, նրա ով լինելը չի
ասած այնտեղ: Յայտնի էլ չէ թէ ինչպէս և ինչո՞ւ
հէնց Յամաքաբերդի դիմաց և Իշխանուհու աչքի առաջ
անպատճառ պէտք էր Մաշթոցին ճգնել և պարզ չէ՞
այդ ակնարկները սրբայիսի սիրային արկածի անյաջող
որոնման են վերաբերում. բայց անկասկած է, որ նը-
րանք իրենց խորհրդաւորութեամբ մի վէպի համար,
մանուսանդ երևակայութեան օժանդակութեամբ, յարմար
նիւթ են հանդիսանում: Այն էլ պիտի տեսնել, որ
ճգնութեան զրդիչը ծածկեալ խորհուրդ է միայն վա-
նահօր նկատմամբ, ինչպէս պատմութեան մէջ Մաշ-
թոցի նկատմամբ տեսանք. ինչ վերաբերում է արեղա-
յին՝ այդ խորհուրդը ոչ միայն չի ծածկեւած, այլ խիստ
բացարձակ յայտարարեւած է իշխանի կողմից յայտնի
նպատակով: այն է՝ որպէսզի վէպի հանդուրդի մէջ արե-
ղան մի հակոտնեայ հանդիսանայ վանահօր դէմ. վա-
նահայրը իշխանուհու հետ չի կարողացել ամուսնանալ,
ergo՝ ճգնութեան է դիմել՝ կեանքից խորտակելով, ինչ-
պէս և Մաշթոցը, իսկ արեղան կարող է իշխանի աղջ-
կայ՝ հո ամուսնանալ, ergo՝ ոչէտք է թողնէ ճգնու-
թիւնը, կեանքից վերցրածը վերցնելով, կամ՝ յազթա-
հարեւելով կեանքից, ինչպէս Մաշթոցը՝ Մարիամից: Այդ-
պիսի հակոտնեան դրամայի մէջ ստեղծեւած է ի հետե-
ւումն այն ըմբռնման, որ հեղինակն ունեցել է Մաշ-
թոցի և վանահօր անյաջող սիրոյ՝ իբր ճգնութեան զրդի-
չի մասին, պատմութեան մութ ակնարկը իր երևակա-
յութեամբ լրացնելով. բայց կրկին մութ թողնելով սի-
րողների ծագման կամ դասակարգային խտրութեան
գերը անյաջող սիրոյ՝ իբր ճգնութեան զրդապատճառի
խնդրում: Ահա իշխանի յայտարարութիւնը.

— Վրադ պիտի չըլար այդ սև վերաբերուն և ես գի-
տէի իմ ընելիքս: Քեզի կուտայի իմ տակիս սև նոժոյզը,
կուտայի քեզի, ա՛յ, իմ սեփական սուբոս, և կ'առնէի
քեզի իմ պալատս, իբրև իմ հարազատ որդիս: Ձիս ու

սուբոս թէ հերիք չեկաւ, կուտայի քեզի և աղջիկս...
էջ 16:

Բ. Ճգնաւորութիւն. — Ճգնաւորական կեանքի մա-
սին տարբեր հայեացքները, իբրև ճոգու և մարմնի,
սրտի և մտքի թելադրութիւններ, այնքան սովորական
են, որ վանահօր ու արեղայի տիպերը անպատճառ
Յիշատակարանից փոխ առնելու և մի սղբերգութեան
հիմքը դարձնելու կարիք կարող էր չ'զգացուի. այդ տի-
պերի ապրումները կարող են նկատուի իբրև մի սովո-
րական դարձած արկած՝ մեր կեանքում մանուսանդ,
և ուրիշ ոչինչ: Բայց քանի որ դրաման իր ամբողջ
հիւսւածքով պատմութեան փոխադրութիւնն է բեմի
վրա, ուստի վանահօր և արեղայի ճգնութիւնը՝ նոյն-
պէս: Կրկին՝ Մաշթոցի կենսագրութիւնից ճգնութեան
մասին տարբեր հայեացքները հանդէս են գալիս
դրամայի մէջ և մաքառում են նրանք վանահօր և
նրա աշակերտի՝ արեղայի մէջ, ինչպէս Մաշթոցի և
նրա Գէորգ աշակերտի մէջ է. այդ դեռ քիչ է.
Մաշթոցն իր տոհմով մի կուսակցութեան, իսկ նրա ա-
շակերտ Գէորգը միւս կուսակցութեան ներկայացուցիչն
են, և հակառակ դերով. դրամայի արեղան Մաշթոցն է,
իսկ վանահայրը՝ Գէորգը. մի տեղ Գէորգ աշակերտն է
հոգեպաշտը, միւս տեղ՝ վանահայր ուսուցիչը: Ուստի
և Մաշթոցը, իբր դարն ու շրջապատը բացի դրամային
տիպերով, դէմքերով և դէպքերով օժանդակելուց, նաև
յարմար ատաղձ են ներկայացնում դրամայի արեղա-
վանահայրական կեանքի կառուցման համար:

Մաշթոցը, համաձայն Ստեփաննոսի Յիշատակա-
րանի, ունէր «վայելուչ հասակ մարմնոյն», նման դրա-
մայի վանահօր — որ «բարձրահասակ, թաւ և ալեխառն»
է (էջ 5): Իսկ Մաշթոցի աշակերտ Գէորգը, Օրբէլեանի
պատմութեան մէջ (գլ. ԽԶ, Թիֆլիզ էջ 241—244),
«յոյժ գեղեցիկ տեսեամբ և առոյգ հասակաւ» մի մա-
նուկ էր. սակայն ոչ մի հանգամանք նրա ներքին ու-
րոնման արգելք չըկարողացաւ լինել. նա անձնատուր
էր եղել այն մտքին թէ. «Եթէ ոչ թողցէ այր զհայր
իւր, և զմայր իւր կամ զկին կամ զորդի և առնու
զխաչն և գայ զկնի իմ՝ չէ ինձ արժանի», ասում է Օր-

բէրեան, «Եւ երբէք ոչ հանդէքը և ոչ հեշտանայր իմար-
մնական փառս և իցանկութիւնս»: Ահա աստուածացոյց
այդ Սաչը կամ գրամայի «տառապանքը» հանդիսա-
նուս է պատմական: Գէորգի և գրամայի վանահօր յոր-
նուսները համար մի շաւիղ:

Վանահայրը — կեանքը խաչ մըն է:

Ոչխանը — կեանքը ինքը խաղ մըն է միայն (էջ 15):

Գէորգ «օր մի յեղակարծում ժամու անյայտ լի-
նէր յիւր ապարանիցն և յընտանեացն և գնայ ի ծա-
ծուկ վանս ուրեք, և փոխէ զհանդերձս իւր ի մաշկե-
ղէնս և յայծեայս»: Նրա Համամուհի մայրը, կինը, եղ-
բայրներն ու ծառաները հաղիւ նրան գտան, «բռնու-
թեամբ ածին յապարանսն իւր», փոխեցին «զգծուծ
հանդերձն այծեայ և զխոշոր ցփիսն, զպեցուցին զհայ-
րենի հանդերձն յարքունական մետաքսէից և բռնու-
թեամբ պահէին»: Բայց իզուր. վայելքը և աշխարհքը
Գէորգի որոնման համար թիւր շաւիղ էին. «Թէպէտ
բռնութեամբ պահէին, այլ նա ոչ խառնէր ընդ նոսա»:
Ամբողջ ժամանակ կարծես «արբեալ և թմբբեալ էր ի
սիրոյն Գրիստոսի, և յաւուր միում դարձեալ աներևոյթ
լինէր, և զգեցեալ մագեղէն խոշոր և զլլկէնս պատա-
ռոտունս՝ զնայր ի մեծ առաքինարանն երիցու վանից
առ աստուածագեաց և սրբափայլ ձգնաւորն՝ մեծ էգո-
նոմոսն Թէոդորոս քահանայ»: Սիւնեաց ցեղակից իշ-
խանները, մայրը, կինը — ոչ ոք նրան համոզել չը կա-
րողացաւ, «ոչ ինչ կարացին զնա շարժել յայնմ կու-
մնաց»: Գրամայի ճերմակաւորը, յիշելով խցիկները,
մատուռը և նոր եկեղեցին, ասում է վանահօրը —

— Նայէ ու հպարտացիր: Չէ որ այդ բոլորը քու
կամքիդ ծնունդն է, (էջ 6), մի կամք, որ թշնամի է
գեղեցկութեան, որ աշխատում է զգայարանքները չոր-
ցնել և կրքերը մարել, թշնամի է կեանքի ու շարժու-
մի, ուժի ու ծնունդի (էջ 6): Վանահայր — կամքը,
ծերունի. ուզէ ու կըշինես, եթէ մանանիսի չափ հա-
ւառք ունենաս քու կամքիդ (էջ 113):

Գէորգի այդ տարօրինակ, էքսցենտրիկ քայլը
քննեց թէ աշխարհում է թէ վանքերում, պաշտպանող
և պարսաւող, գաղափարակից և թշնամի բանակներ

կազմեցին. ամենից զօրաւոր պաշտպանը «սրբափայլ
ձգնաւոր մեծ էգոնոմոսն Թէոդորոս քահանան էր»,
բայց թւի թէ այդպիսի հեղինակութեան անգամ չէին
հաւատում, «ոմանք խանդային ընդ Գէորգայ և մախա-
նօք զկծեցուցանէին զնա խիստ բանիւք ի վարդապե-
տաց և յաշխարհականաց» և հարկաւորում է ժամա-
նակի նշանաւոր վանականների կարծիքն առնել և նրան-
ցով պաշտպանել. Թէոդորոս վերցնում է Գէորգին և
գնում է Մաքենեաց Սողոմոնի և Սեանի Մաշթոցի մօտ.
երկար նրանք կանգ են առնում Մաշթոցի մօտ. «վարժ-
ւեցին ու խրատեցին նրանից ամեն բարեձևութեամբ,
բազում աւուրքը կեցեալ ընդ նմա»: Երբ Սիւնեաց ե-
պիսկոպոսը վախճանեց, որովհետև քահանայական աս-
տիճան նա չէր աւել Գէորգին, վերջինս շտապեց նրա
յաջորդի՝ Տէր Յովհաննէսի մօտ. բայց ապարդիւն. բայց
«ի յորդորմանէ մխիթարական խրատուց» ոչինչ չըջա-
հեց և կրկին էգոնոմոսի հետ դարձաւ Երիցու վանքը:
Թւի թէ ժամանակի Գէորգ կաթողիկոսն էլ հակառա-
կորդների թուումն էր, որովհետև Տէր-Յովհաննէսը միակ
ճանապարհը, որով Գէորգ կարող էր աստիճան ընդու-
նել, համարում էր կրկին գնալ Մաշթոցի մօտ, նրանից
յանձնարարական վերցնել և ներկայանալ հայրապե-
տին: Գէորգն այդպէս էլ անում է, բայց աստիճան
ստանալու համար հարկաւորում է զեռ կանխապէս
Մաշթոցից հայրապետ լինել. Մաշթոցը թղթի մէջ պատ-
մում է Գէորգի «զամենայն որպիսութիւն» և «ե-
րաշխաւոր լինի նմա»: Ճիշտ է՝ Գէորգը զբանից յետոյ
ձեռնադրում է, բայց Մաշթոց «վասն երաշխաւորու-
թեանն անդադար յորդորական թղթով և հոգևոր խրա-
տու զգուշացուցանէր զնա»: Գէորգին Մաշթոց իր
պաշտպանութեան տակ էր պահում նաև այն ժամա-
նակ, երբ կաթողիկոս դարձաւ: Թէ որքան ուժեղ էին
Գէորգի թշնամիները և որքան կարևոր էր այդ պաշտ-
պանութիւնը, երևում է Գէորգի և Մաշթոցի յարարե-
րութիւնից. երբ Մաշթոց մեռաւ, Գէորգը չը կարողա-
ցաւ կաթողիկոսարանում մնալ. «զուրջառն, և զկնկու-
ղըն խոյրակերպ և զպարեզօտ երանելոյն Մաշթոցայ
նշան յանուն Սիւնեաց բերէր և բնակէր յԵրիցու վանս

ընդ թէոքորոսի: Այնտեղ էլ նա մեռաւ, բայց թողնելով մի սերունդ, որը Մաշթոցի սերնդին հակոտնեայ ընթացք ունեցաւ. Գէորգի հարազատ որդին Ստեփաննոսը, որ աւագն էր, կուսակրօն դարձաւ՝ առանց հօր չափի և նոյնիսկ՝ սակաւ զժաւարութիւնների հանդիպելու. Պաթարի լեռներում նա յատուկ ուրուկներին խնամելու համար մի ճգնարան. հիմնեց՝ մարդկային բնակութիւնսից հեռու, լեռների մէջ, ուր իւր հօր նման նա ևս «առաքինաջան վարուք և հրեշտակակրօն առաքինութեամբ զանմարմնոցն ի մարմնի բերելով զկեանս, մեռեալ մարմնով և կենդանի հոգով, փոխի յիմանալի կայանս ի կարգս հրեշտակաց» 970 թւին: Գէորգի կրտսեր որդին ամուսնացաւ, բայց նրա որդին Դրիստաֆորը կրկին կուսակրօն դարձաւ, ուրկանոցի առաջնորդութիւնը վարեց. իւր Գէորգ պապի և հօրեղբօր՝ միանգամայն և ուսուցչի՝ Ստեփաննոսի նման ապրեց, ճգնեց, «յամենայնի նմանեալ վարդապետին իւրոյ (Օրբէլ. Գլ. Խէ, Տփիսիս էջ 245—6):

Այդ տոհմի հակոտնեան հանդիսացաւ Եղիվարդեցի Դրիֆոր քահանայի սերունդը. Մաշթոցը ճգնարանը շուտով փոխարինեց Մարիամ իշխանուհու ծանօթութեամբ և աղօթքը՝ կաթողիկոսական հոգսերով: Նրան յաջորդեց իւր քեռորդին Յովհաննէս կաթողիկոս պատմիչը, իսկ միաժամանակ Սիւնեաց կպիսիոպոս դարձաւ Յովհաննէս պատմիչի եղբօր որդին Յակոբը—այդ բարձրահասակ և գեղեցկատեսիլ, հանձարեղ և իմաստուն, քաղցրաբարոյ և հեզամիտ, անձնեայ և սէգ, բարձրայօն և մեծաբարոյ, բնութեամբ ազատ և բանիւ ճոխ, հանձարով պայծառ և շրթամբք յոյժ քաղցր. (Օրբէլ. Տփիսիս էջ 253, 275): Յակոբը քաղկէդոնէութեան յարեց՝ Մաշթոցի նման, բայց անդարձ կերպով. նրա մասին յետոյ:

Այսպէս է ահա պատկերանում և այս չափով զրամայի վանահօր և արեղայի հակոտնեայ որոնումների ատողճը պատմութեան մէջ. աւելին Շանթի սեպհակաւնութիւնն է, որը Յիշատակարանը չունի, սակայն նրա համար, որ ոչ սիմվոլիկ և էֆֆիկաւոր տեսարաններ ստեղծելու, և ոչ էլ մեր ժամանակի գեղար-

ւեստական տրամախօսութիւնն ու մենախօսութիւնը պատմագրութեան ձև ընդունելու հնարաւորութիւնն ունէր պատմիչը: Խնդիրը սրտի և մտքի, հոգու և մարմնի ընդհարման սաղմն ու ընդարձակ քննասիրակաւն միջավայրն ու շրջանն է, որը և պատմութիւնը բովանդակում է հնարաւորութեան չափով և այդքանով իսկ նիւթ է մատակարարում ընթերցողի երեակայութեան:

Գ. Հակրնթացը. — Անշուշտ՝ բնական, բանաստեղծական և պատկերաւոր է, որ զրամայի մէջ բնութեան հօր պահանջը, սեռի հարկը, խօսի մի գեղեցիկ երիտասարդ, սիրուն մանչ, տղայ արեղայի (էջ 38 և 42) և դեռափթիթ Սեղայի մէջ, քան թէ՛ որ նոյն պահանջը հանդէս գայ մի արդէն ճգնաւոր Մաշթոցի և այրիացեալ Մարիամի մէջ, ինչպէս Յիշատակարանն ունի: Այդ առաւելութիւնն ստեղծել է զրամայի հեղինակը՝ Մաշթոցի և Մարիամի կեանքի երկու շրջանները վանահօր և արեղայի ու իշխանուհու և Սեղայի վերածելով. սակայն զբանով նա մաքառման, որոնման և խորտակման, ուրիմն և ողբերգականի՝ ոյժը և զրամայի գեղարուեստական պահանջը մի քայլ ևս ոտնահարել է, որովհետև միակ անձնաւորութեան մէջ կատարուող հակընթացով աւելի մեծ է հոգու խորտակումը՝ քան եթէ նոյն խորտակումը ցրւած մասերով երկու անձանց մէջ: Անցնենք բացատրութեան. պատմիչները յայտնի պատճառով Մաշթոցի և Մարիամի ծանօթութեան, ուրիմն և հակընթացի սկիզբը չեն յիշում: Նախ քան այդ, «մեծ սեպուհ իշխանն Սիւնի վասակ Գարուռ տղայ հասակաւ յերիտասարդութեան տիս վախճանի, «արեակէս լինի»: Այրի Մարիամը թաղում է իր մարդու դին «զարդաբեալ թագաւորական զարդուք, անհուն ամբոխիւ, և անչափ աղաղակաւ և ողբերգական պարուք փողոց և քնարահարաց հանդերձ կաթողիկոսին Չաքարիայի (Օրբէլ. Գլ. Լէ, Տփիսիս էջ 172): Այս կատարեց 855 թւին. այնուհետև այրին սպրում էր իր մարդու կալւածքում, Գեղամայ ծովակի ափին: 6 տարի յետոյ 861 թւին հանդէս է գալիս Մաշթոցը՝ մեծամեծաց եւ ուսուցաց սիրելին, որը՝ թողեալ զսիրտն ի պատուի եւ յանարգանս բազմաց, մեկ անյայտ եղանակով յաջողեց-

143-59 / 810-97

նում է արքայազարմ և իշխանապատիւ Իշխանուհու կալածքում՝ Սեան կղզում, նրա աչքի առաջ չէզոքանալ ճգնութեամբ: Այդտեղ՝ ահա, ուր ձորերի ու փայտերի մէջ ծածկեած՝ վերացման պիտի անձնատուր լինէր, ընդհակառակն՝ այդտեղ Մաշթոց հարկադրեց Մարիամ կալածատիրուհուց վանք շինել և միաբանութիւն հաստատել. — «Հարկաւորեալ բազում թախանձանօք ի Մարիամայ Սիւնեաց տիկնոջ»: Մաշթոցը շուտով չը զիջաւ. «Բազում անգամ անունկնդիր եղեալ յետոյ հաւանեցաւ՝ ասելով — Միթէ Աստուծոյ իցէ հրամանս այս՝ ես ոչ ընդդիմացայց»:

Մաշտոցի աշակերտի և ժամանակակցի՝ Ստեփաննոսի այսպիսի պատմական ոճը Ստեփ. Օրբէլեանը և Սեանի հնագոյն մի կոնդակը ճիշտ սիրահարուածների «եբազ օրերի» նման են պատմում և զրամայի որոշ պատկերների նախատիպը հանդէս բերում:

Ըստ Օրբէլեանի՝ Մաշթոցի և Մարիամի ծանօտութիւնը եկեղեցի կառուցանելու գաղափարով միասին թելադրեց երկուսին միանգամից և միակերպ, բայց ուրոյն ուրոյն տեղ — տեսիլքով և անուրջով:

«Մաշտոց հրաման առնու ի տեսլեան շինել եկեղեցի յանուն երկոտասան առաքելոց և սահմանել միաբանակեացս, յազագս որոյ և գային առ նա երկոտասանքն ի վերայ ծովու յանուրջս և նշանէին զտեղի եկեղեցւոյն: Սոյն երեւմամբ վերին ազդեցութեամբ շարժեալ մեծ թագուհին Մարիամ գայ առ սուրբն Մաշտոց և բազում թախանձանօք ի հաւան ամեալ զնա, ձեռն ի զործ ամեալ շինեն զգեղապաճօճ եկեղեցիին»:

Ապա Աշոտ Իշխանաց Իշխանը, Մարիամի հայրը, այցելում է իր աղջկան և Մաշթոցին, նրանց հոգևոր հաշտութեամբ ուրախանում է, և Սաշափայտի Մասունքի ու Յամաքարերդի և ուրիշ հինգ զիւղերի նւիրմամբ ապահովում է թէ Մաշթոցի աշխարհային կեանքի հակընթացը և թէ վանքի ապրուստը: Սակայն ինչ էր անհաշտութեան պատճառը Մաշթոցի և Մարիամի մէջ, որով և վերին ազգման սխմովիկ ներշնչումը հարկաւորեց, այդ է գլխաւոր հարցը: Կանանց մուտքը արգելւած էր կուսակրօնների բնակավայրը, այդ ար-

գելքի վերացմամբ՝ Մաշթոցի համար, ինչպէս և Սեանի մարմնի համար արեղայի համար՝ սկսեց նրանց հողում հակընթացի ուժեղ պահանջ: Սեանի մի կոնդակի մէջ, որ առաջ է բերում Շահխաթունեան (Բ. էջ 211 — 2), այդ արգելքի խնդիրը, ինչպէս և նրա վերացման սիրապատար դիպւածը ևս առաւել բացարձակօրէն շեշտուել են այսպէս. —

«Մարիամ թագուհի արգելեալ լինի մտանել ի կղզին ի Մաշտոցայ որբոյ հօրէ՝ թէ ոչ երբէք մտեալ է այսր կին մինչև ցայժմ, և արդ ևս չէ կարելի. բայց ի թախանձանաց ջերմեռանդ տիկնոջն ստիպեալ՝ յգէ պատգամ առ նա, թէ դու այդր ի Յամաքարերդ տեղւոյդ աղօթիսս առ Աստուած և ընկալջիր զհայցուածս քո. և ինքն ևս երանելին Մաշտոց յոտնկացութեան աղօթելով առ Տէր անցուցանէ գայն զիշեր և ինդրէ յԱստուծոյ, զի թէ հաճոյ իցէ Ինքեան՝ զալ մտանել տիկնոջն, յայտնեալ ցուցցէ վերնական տեսլեամբ. և այնինչ երկրքեան՝ սուրբն Մաշտոց ի կղզւոյ, և Մարիամ թագուհին ի Յամաքարերդ ջերմեռանդ խնդրուածովք յաղօթս կային յայն վիշեր, ի մերձիլ ծագման լուսոյ՝ տեսանէին զտեսիլ միօրինակ. զի ահա բացեալ հաստատութեան երկնից և ցոլացեալ լոյս իջանէր ի վերայ ծովուն, և ընդ լուսոյն ի չորից կողմանց առաքեալքն երկոտասան ընթանալով ի վերայ ջրոյն երանէին ի ցամաք անդր կղզւոյն և մերձ ի տաճարն սրբոյ Յարութեան ի հարաւոյ կողմանէ ի տեղի ինչ տափարակ թափօր արարեալ՝ օրհնէին զտեղին և ցուրբն Մաշտոց առէին. աստ կառուցէք զեկեղեցին յանուն մեր. և ապա վերանային յերկինս. որոյ վասն ըստ հրամանի սրբոյ հօրն ի կղզին մտանէր Տիկինն ջերմեռանդ և պատմելով իրերաց զցոյց յայտնութեանն և նկատելով իսկ ի տեղւոյն զհետս ոտից առաքելոցն և զցօղ լուսափայլ ի գալարին անդ՝ հիմնարկեալ տային կատարել զշինուած տաճարին ի թիւ հայոց Յիթ»:

Այս տեսիլքը, որ Օրբէլեանն էլ համառօտ յիշում

է (Տիբիս Էջ 173), զբամայի մէջ հանդէս է գալիս աբեղայի հակընթացից առաջ, առաջին արարի առաջին տեսարանում, ճերմակաւորի յորդորով՝ երկրպագելու հին ասուածներին՝

Վանահայր.—Ո՞վ էր: Չբացաւ: Տեսիլք, կասկած... (Յանկարծ վճռական) Ա՛, երբէք: Աշխարհքը մուտք չունի այս կղզին: Աշխարհքը մուտք պիտի չունենայ այս կղզին, ո՛չ (էջ 6):

Այս՝ Պատմութեան «բազում անգամ անունկնդիր եղեալ» իմաստն է:

Սակայն աշխարհքը հետեւեալ տեսարանի մէջ մուտք է գործում կղզին յանձին իշխանի աղջկայ Սեղայի՝ Պատմութեան Մարիամի—

Աղամ՝—Իսկ ո՞վ էին ծովը թափւածները: Շատե՛րը:

Քարտաշ—Միայն երկուքը, մեր արեղան ու օրիորդը:

Աղամ—Օրիորդը... Ի՞նչ օրիորդ:

Քարտաշ—Իշխանին աղջիկը:

Աղամ—Վայ, ան ալ իշխանի հետն էր:

Եւ ապա նաև—

Ղազար—Հիմա ձրքան ժամանակ պէտք է ապաշխարէ արեղան, որ տաճարին մուտքը նորէն բացւի իրեն համար:

Աղամ—Ապաշխարէ՛, ինչու համար:

Ղազար—Չէ՞ որ ձեռք է աւեր կնկա:

Աղամ—Բայց... բայց այս տեսակ դէպք...

Ղազար—Ատիկա միենոյն է, մեղքը մեղք է միշտ: (էջ 10—18):

Այսպէս ահա Մաշթոց իր ճգնութեան և ապա Մարիամի ծանօթութեան ժամանակ որոնումներով էր ապրում. կինը իր անյաջող և անհաշտ գրութեամբ պատճառ է գտնում, որ նա մի անգամ փապարհների մէջ ճէնի և միւս անգամ իշխանուհու հետ միանայ եկեղեցու գաղափարի շուրջը: Դա խորտակումն է, եթէ հակառակ պրիզմայից նայելի, բայց խորտակումն է նոյն կերպ նաև Մաշթոցի աշակերտի՝ Գեորգի աշխարհուրացութիւնը, և այդ պատճառով ըստ զբամայի—ամե-

նայն ինչ ընդունայն է և երազ: Նոյն կերպ ահա զբամայի վանահայրը—Յովհաննէս և արեղան իրենց կեանքը խորտակում են, հակընթացի են ենթարկում կնոջ արգելքի ճանապարհով:

Հակընթացի պատմութիւնից՝ կոնդակի այն տողերը, ուր յիշւած է Մաշթոցի պատգամը, որ տիկինը ջրի մի ափին աղօթէ գիշերը, իսկ ինքը միւս ափում պիտի աղօթէ—եկեղեցու տեղը, ծրագիրը և մակարդակը երկնային ներշնչմամբ ընդունելու և երկու սեռերի անձանց մէջ գաղափարական զործ առաջ բերելու համար, այդ բոլորը զբամային անցել է իշխանուհու այս խօսքերի մէջ միենոյն նպատակով և առարկայով.

Իշխանուհի—Կեանքիս ամենէն քաղցր վայրկեաններն են եղած, երբ մենք միասին այս նոյն սեղանին երկու կողմը նստած մեր կրեակայութեան մէջ ստեղծեր, կառուցեր ենք այդ շէնքը (էջ 59), պատասխան տուր, ուրախ չէ՛իր, միթէ հոգիդ ուրախ չէ՞ր, երբ հոս այս մենութեան մէջ դէմ-դէմի նստած կը խօսէինք ժամերով ու կը ծրագրէինք (էջ 63): Տես, այս լուսամուտը, որ քու կղզիիդ կը նայի ու քու լուսամուտիդ, այն քու փոքրիկ լուսամուտիդ, ուր մինչև կէս գիշեր անմար է ճրագը: Դուն երեի կը կարդաս ու կ'աղօթես, ես ալ հոսկէ կ'աշխատեմ քու մտքերդ կարգամ ու քու աղօթքներդ (էջ 62):

Ինչպէս երևաց, Մաշթոցի պատմութեան և Շանթի զբամայի մէջ սեռերի տարբերութեան պարագան է նկատւած մտքի և սրտի անջրպետող պատնէշը. և միակերպ՝ Պատմութիւնն ու զբաման տեսիլքներով են ասում այն, ինչ որ նրանց հեղինակները չեն կարողացել ասել իրերի իսկական անունները տալով. այդ պատճառով զբամայի սիմվոլ արտայայտութիւնները՝ իբր նորագոյն գրական շկոլայի ազգամամբ՝ մի մի շքեղ, աչքապարար ու նրբաքիմ տեսարան—ուղիղ շարունակութիւն պիտի համարեն Մաշթոցի միջնադարեան տեսիլքին և բազում անգամ անունկնդիր եղեալ անորջներին: Սակայն աւելի քան զգաստ, մտացի և լուրջ շունչ ու հոգի ունի հայ հանճարը, երբ նկարագրում է վանքի և կնոջ, կամ սեռերի փոխադարձ յա-

րաբերութիւնը. այլևս նրա ստեղծագործութեան հիմքը սեռերի տարբերութիւնից ու մարմինների հպումից առաջացած ցնցումը չէ, իսկ ոճը շքեղ կամ աչքապարար ոչինչ չի բովանդակում: Եւ համեմատելու համար առաջարկում ենք այդ դրագրը:

Յովհան Մամիկոնեանը պատմում է, որ երբ Գլաւայ վանքի մուտքն արգելեց թոթիկ վանահայրը Մամիկոնեան Մուշեղի աղջկան—Արծրունի վարդ Պատրիկի կնոջ Մարիամին, վերջինս երկար բանակցութիւնից յետոյ՝ տեղեկանալով, որ արգելքը Յովհաննէս Մկրտչի՝ կնոջ խնդիրքով զլխատուելու պատճառով սահմանել է Կրիգոր Լուսաւորիչ, բողոքեց և բռնութեամբ մտաւ վանքը: Նրա բողոքի մէջ թագնւած է մեր ժամանակին զբաղեցնող սօցիալական մի կնճառտ խնդրի սաղմը, այն է՝ կնոջ իրաւահասարակութիւնը:

«Եթէ վասն իշխանութեան է, ասում է նա վանքի ծառայողներին, ես ոչ երկնչիմ ի ձէնջ. իսկ եթէ վասն թշնամութեան Կարապետին ընդ մեզ, և ոչ ինքն ի կնոջէ ծնաւ, և Տէրն ինքն ի կնոջէ է ծնեալ. և ոչ առաքեալք և մարգարէքն մայր ունէին: Արդ ես մտանեմ, ո՞վ Տէր, և զՄայրն քո բարեխօս ունիմ ինձ. մի առնեք յիս զցասումն բարկութեան քո, զի մի եղէց նշաւակ աշխարհի. զի եթէ դու զկնոջ կաթն արբեր, գոնեա և զիս տաճարի արա արժանի»:

Երբ Մարիամի գրկի մանուկին միայն վանքի ծառաները տանում են տաճարը՝ սեղանը համբուրելու և յետ են բերում, մայրը զիմում է իր որդուն հետեւալ ողբով—

«Վայ ինձ մեղաւորիս, որ զրկեալ եմ ի բարեաց. ողբացէք զիս ամենայն կանայք, տեղի տուք արտասուաց խոց ամենայն ձայնարկուք: Ծածկեսցեն զիս լերինք, և ողորմեսցին ինձ բլուրք. գազանք հոկեսցեն զիս, և թռչնոց ազգք խիթասցեն ընդ իս: Հրեշտակք ապաշաւեսցեն զանձն իմ, և դեք բունեալ յարձակեցան ի վերայ իմ: Ողորմեցարուք ինձ, ով սուրբ սպասաւորք Կարապետիդ, և տուք տոնել զիս ի տաճար անդր: Ով որդեակ, ընդէ՛ր բաժանեցար ի գրկաց իմոց. զիմորդ ոչ ողորմեցար մօրս քո. ոչ ես ծնայ զքեզ, և ոչ ես

սնուցի զքեզ. և զիմորդ թողեր զիս միայն (1832 Վեներտիկ, էջ 10):

Դ. Եկեղեցին իբրև երեսութեան պատկեր սիրոյ.— Դրամայի և Պատմութեան մէջ հակընթացի մարմնացեալ պատկերը, նիւթական առարկան, եկեղեցին է. ինչպէս դրամայի, նոյնպէս և պատմութեան մէջ շինող գոյգերը շուտով չեն համաձայնութեան գալիս թէ եկեղեցին ում շինածն է, վանահօր՝ թէ իշխանուհու և Մաշթոցի՝ թէ Մարիամ տիկնոջ. յայտնի է որ վանահայրն ու իշխանուհին տարբեր տեսակէտ ունեն այդ մասին, վանահայրը կառուցման ծախքի, իսկ իշխանուհին իւր առ վանահայրը տաճած սիրոյ: Սակայն պատմութեան մէջ նոյն կերպ մի քանի պատմիչներ տարբեր տարբեր են յիշում. ո՞րը վերագրում է Մաշթոցին, ո՞րը Մարիամ տիկնոջ, ո՞րը թէ մէկին և թէ միւսին և ո՞րը չի յիշում ամենեւին կղզում այդ երկգիմի շինարարութիւնը:

Իշխանուհին— Այնպէս մօտ է սրտիս, այնպէս կապած է հոգիիս, կարծես ամեն մէկ քարը ես եմ դրեր, ես եմ շիներ:

Վանահայրը (կատակով) Այո, իշխանուհի, ես կը կարծէի, թէ շինողը ես եմ, արգիւնքը եղաւ՝ որ դուն շինեցիր: Այո, դուն շինեցիր, իշխանուհի:

Իշխանուհին— Ոչ, հայր սուրբ, ես չշինեցի այդ եկեղեցին. մենք շինեցինք այդ եկեղեցին, մենք, ես ու դուն: Միասին ենք խորհեր, միասին ենք ոգևորեք, միասին ենք կազմեր ու միասին ալ կերպարանաւորել: Եւ այնպէս հիւսւած է եղեր այդ բոլորը իրարու, որ այժմ բնաւ չգիտեմ ո՞րն է որ ինձմէ է ծներ և ո՞րը քեզմէ: Կը յիշես, հայր սուրբ, մեր այն միասին խորհումներուն ժամերը (էջ 58):

Վանահայրը— Կը յիշեմ, իշխանուհի. բաղդաւոր բան է կառուցելը, մահաւանդ տաճար մը, ուր քու Աստուածդ է բնակելու (էջ 59):

Ատողիկը Սևանի եկեղեցիների շինող համարում է Մաշթոցին. (Մաշթոց) «շինէ գեկեղեցին ի նմա (ի Սևան) որ առաքեալս անուանի (Գ, Գլ. Գ. էջ 160): Տէր Սարգիս սպասաւոր եղեալ ի վանս Սևանայ, զոր շինեալ էր

Երանկուոյ առնն Աստուծոյ Տէր Մաշտոցի (Գ, Գլ. 1Բ. 259 Պետերր.):

Բայց Ստեփ. Օրբէլեան մի անգամ գրում է. «Շիրնէ Մարիամ զՍեանայ եկեղեցիան և յետոյ զՇողոմա-գային (էջ 177. Թիֆլիզ):

Իսկ միւս անգամ—

«Մեծ թագուհին Մարիամ գայ առ սուրբն Մաշտոց և բազում թախանձանօք ի հաւան ամեալ զնա՝ ձեռն ի գործ արկեալ շինեն զգեղապաճոյճ եկեղեցիան յանուն սուրբ առաքելոց և կանգնեն զնա տուն Աստուծոյ: (էջ 173—4):

Շահխաթունեան.—(Մաշթոց և տիկինն) «հիմնարկեալ տային կատարել զշինուած տաճարին ի թիւ հայոց ՅԻԹ ըստ կոնդակին (էջ 212, Բ):

Ստեփաննոսի Յիշատակարանը, երբ յիշում է Մարիամ տիկնոջ թախանձանքն ու հարկադրելը, եկեղեցիներին շինութիւնը տալիս է Մաշթոցին:

Ինչ վերաբերում է Յովնաննէս Կաթողիկոսին՝ Մաշթոցի քննորդուն, նա լուծ է ոչ միայն տիկնոջ և Մաշթոցի յարաբերութիւնների մասին, այլև լուծեան է մատնում Սեանի վանքի հիմնարկութիւնը. Մաշթոցին նա յիշում է իբրև Սեան կղզում բնակող մի ճգնաւորի և այդ զարմանալի է մանաւանդ նրա համար, որ ուրիշ անգամ, առանց անունը տալու, յիշում է նա Մարիամ տիկնոջը, երբ սա իր որդոց հետ միասին Յուսուփից փախաւ Սեանում ամբանալու. «Բրիտոստակրօն և ճգնաւոր, պարկեշտասուն և սրբափայլ կրօնիւք մեծն ի ճգնաւորս» է անուանում նա Մարիամին (էջ 125—6, Մոսկվա): Մաշթոցին ժամանակակից, աշակերտ և աղ-գական պատմիչի այդպիսի վերաբերմունքը եթէ ուղ-ղակի ցուցումն չէ որևէ կարևոր հանգամանքի գոյութեան՝ որով լուծեան մատնելը խոհեմութիւն է համարել պատմիչը, գոնէ ապացոյց է, որ նա կարևոր դրդիչ է ունեցել այդպիսի լուծեան համար այն քառեակ անգամները, երբ Մաշթոցին յիշելու առիթ է ունեցել: Պատմիչների փոխանակող գրիչը ըստ վերոյիշեալի դրան ապացոյց կարող է նկատուել և այդպիսի մի կարևոր դրդիչի նոյնիսկ հետևանքը:

Ե. Ունայնութեան փոսի ճգնաւորը.—Այս անձնաւորութիւնը նշանաւոր լրացումն է անում վանահօր և արեղայի հակոտնեայ ընթացքի մէջ:

Որոնման արդիւնքը միշտ ունայնութիւնն է՝ միևնոյն է ուղեղով որոնես թէ սրտով.

Ճգնաւոր.—Փորեր եմ, փորեր, նայէ՛, այս եղունկ-ներովս, ուղեղովս ու սրտովս, փորեր եմ անընդհատ ծնած օրէս մինչև վերջին վայրկեանը... Դատարկ, դատարկ... Մարդը իմաստուն... Ունայնութիւն: (էջ 45—6):

Այս ճգնաւորի անցեալը պատմում է արեղան այսպէս—

—Ա՛խ, երևի դուն այն ճգնաւորն ես, որ մեզմէ շատ շատ տարիներ առաջ եկեր էր մենակ այս կղզին ճգնելու: Բայց չէ՞ որ անիկա մեռած է արդէն վաղուց, վաղուց: Ճիշդ է ճգնաւոր, որ դուն տէր ու թագաւոր ես եղեր ամբողջ ընդարձակ աշխարհներու, պալատներու մէջ ես ապրեր, հարիւրաւորներ եմ ծառայեր քու ամեն մէկ քմայքիդ. վայելքներուդ ու զարճութիւններուդ սահման չէ եղեր: Ճիշտ է, ճգնաւոր, ինչ որ կը պատմեն: Կըսեն՝ թողնր ես այդ լոյսը, պալատն ու խրախճան, իշխանութիւնն ու փառք. թողեր ես ամեն ինչ, հագեր ես սքեմ, գացեր ես մարդոց մէջ ապաշխարանք քարոզելու. քարոզելու գութ, քարոզելու ողորմածութիւն, քարոզելու խոհարհութիւն: Ճիշտ է ճգնաւոր, ինչ որ կը պատմեն: Ճիշտ է որ առկէ ալ ես կշտացեր, եկեր ես այս մեռութեան մէջ անդորբութիւն զանելու, մտածելու հոգիիդ փրկութիւնը (էջ 43—4):

Այս ճգնաւորի պատմութիւնը Սեանի վանքի Պատմութիւնից է առնւած. Սեանի վանքում ճգնել է Քուրդ անունով մի իշխան, որը Զաքարեա Սպասալարից Արագածոտն գաւառի վրա Իշխանաց Իշխանութիւն ստացած Վաչէի սերնդից էր. 1250 թւին Քուրդը յայտնի էր իր հարստութեամբ և մանաւանդ շինարարութեամբ թէ ժողովրդի և թէ վանքերի համար. բայց վերջում չը բաւականացաւ ոչ աշխարհային վայելքներով և ոչ կատարած քարեղործութեամբ. թողեց աշխարհինը աշխարհքում և զնաց Սեանայ վանքում ճգնեց, ուրև թողւեց: Առաքելոց եկեղեցու արևմտեան մուտքի ընկու-

զինի դռան վրա մնացել է այդ Գրդի անունը, որին և յիշում են Շահխաթունեան (Բ. 97, 213), Զաքարեա պատմիչ և վերջերս Ալիշան («Սիսական» 84) :

2. Աքեղայի ծովակուլ լինելը.—Երբ Սեդույին և աշխարհային կեանքին հետամուտ լինելով, արեղան թողեց կղզին և իր խուցը, տաճարն ու իւր ձրագի ազօտ լոյսը և նետուեց ծովը, այնուհետև վանականները այսպէս խորհեցին ու վճռեցին—

—Ա՛խ, մեր խեղճ, մեր բարի, մեր մաքուր արեղան:

—Հեզ ու բարի, համեստ ու սուրբ:

—Ան սուրբ էր, սուրբ:

—Եզերքն իջնենք, եղբարք, գուցէ գտնենք դիակը. գոնէ դիակը:

—Իրթանք բիրենք լաստը:

—Դժուար է. բայց պէտք է, որ բերենք լաստը:

—Լաստը...

—Զարմանք բան է. ինքը սպասեց ուրիշի մը կեանքը ծովէն ու իր կեանքը տուա ծովուն:

—Երթանք, երթանք, որոնենք:

—Լսեցէք, եղբարք: Եթէ Աստուած ողորմի ու դիակը գտնենք, պէտք է տանենք թաղենք նոր եկեղեցիի սեմին: Զոհի նոխազը կը մորթեն տաճարի բեմին:

—Տէրը կը խօսի բու բերնովդ: Թաղենք եկեղեցիի սեմին:

—Գացէք... թաղեցէք... ձեր եկեղեցիի սեմին, հին աստուածներու սեմին. ա՛, կարող են, հզօր այդ հին աստուածները. դեռ շատ են հզօր... (էջ 123—4):

Սեանի միաբանները միշտ աշխատել են կղզուց դուրս գալ և դրսի աշխարհի հետ սերտ յարաբերութիւն պահպանել, բայց այդ միշտ նրանց չի յաջողել, որովհետև բացի վանական կանոններից, բնութիւնն էլ զինել է նրանց դէմ: Ճիշտ է՝ պինդ ձմեռ ժամանակ մարդիկ սառցի վրա գնում են այնտեղ, բայց երեք ամիս շարունակ ոչ սառոյցն է անհետանում և լաստով գնալու յարմարութիւն ստեղծուում և ոչ էլ սառոյցն այնքան ամուր է, որ նրա վրայից օտով գնալ լինի: Եւ արեղաներից ով ցանկացել է բնութեան դէմ մաքառել՝ զոհել է իր աշխարհաձգտման և անհամբեր ողորմ:

Այսպիսի Ֆիլիքական աշխարհագրական հանգամանքը իհարկէ զուգորդել Սեդայամուլ արեղայի պատմութեան հետ դժուար կը լինէր, եթէ դրաման սիմվոլի ծայրայեղ պատկերը հունենար և խորհրդաւոր, ներքին առումներ:

Բայց բանի որ բացի այդ այդպէս լինելուց, նաև արեղայի գերեզմանի ու եկեղեցու յարաբերութիւնը ուղղակի Մարիամ տիկնոջ և մի վանականի պատմութեան կրկնութիւնն է, ուստի յիշենք բոլորը կարգով: Այդպիսի դէպքերի առաջին յիշատակութիւնն արել է Առաքել պատմիչը—

«Թուին Ռճթ յապրիլի ամսոյ Ա. աղուհացից հինգերորդ կիւրակէին գործեցաւ այս. կարի ցրտազին ծանըր ձմեռն եղև և պաղեցաւ ծովն Գեղամայ և Սեան կղզին. սորին բնակիչքն՝ որքան ամուր էր պաղն՝ զբեհսօք պաղին երթային և գային, և յորժամ թուլացաւ պաղն, որ ոչ բառնայր մարդ, յայնժամ կամեցան ջարդել զսառն. առաջնորդ վանից կղզւոյն Բարսեղ անուամբ վարդապետ էառ ընդ իւր մէկ արեղայ և մէկ սարկաւազ, և երեք աշխարհական, մտին ի տուփ և սկսան կոտորել զպաղն և հասին կոտորելով ի կէս ծովուն»:

Սակայն բնութիւնը միայն պաղով չէ այնտեղ վանականներին աշխարհից կտրում. արևելեան անզուսպ քամին օգնութեան է համուում խորտակող պաղին և իգերև է հանում աշխարհասէր կրօնաւորների ջանքերը—

«Սկսաւ շնչել հողմն ուժգին, և կամեցան յետս Գառնալ ի կղզին՝ (այլ) ոչ եթող հողմն, որ ալեօք ջուրցըն զկոտորեալ սառնս բերեալ բարնայր ի վերայ տփոցն, որով ծանրացեալ տուփքն անցին ի ներքոյ սառին, և սուզան ի ծովն վարդապետն և արեղայն և մէկ աշխարհական (էջմիածին, էջ 647—7):

Երկու նման դէպք պատահեց նաև 19-րդ դարում.

«Գայ ի Լիմն անապատէ այսր Գրիգոր վարդապետ ոմն այր ճգնասէր, և յաւուր միում առեալ ընդ իւր զմի սարկաւազ և զերկուս կրօնաւոր մահտեփս՝ գնայ լաստին յաղագս հարկաւոր ինչ գործոց արտաքոյ ծովակին և զի նորոգ սառել սկսանէր ջուր ծովակին՝ կոտորելով զսառն ընթանային դժուարութեամբ.

ապա ծանրացեալ լաստին ի սառուցից անախ, ընկղմի յիշեալ վարդապետն և մին ի մահտեսեաց (Շահխաթ. Բ. 226):

Երկրորդ գէպը բացի ընդհանուր գաղափարով զրամայի սիմվոլ ձևին յարմարելուց՝ ուրիշ ցուցումն ունի արեղայի թաղման տեղի նկատմամբ. արեղան թաղելու արժանի էր իշխանուհու եկեղեցու սեմի տակ այնպէս, ինչպէս Մակարին թաղեցին Մարիամի աւանդատան դռան մօտ:

Մակար վարդապետը Շամշադիների պատահական «դռան մահուամբ ել յաշխարհէ. ի սոյն 1825 ամի ՚ի 1 մարտի, որ էր կիւրակէն Տնտեսի, պատարագեալ էր գ՛րիստոս և ՚ի 2 յաւուր երկու շաբաթի մինչ կամեցեալ նորա գնալ յայցելութիւն Պօղոս վարդապետին, արտաքս քան զկղզեակս եղելոյ և այն իվերայ սառին թուլացելոյ, և մերձ էր ի ցամաք կոյս, բեկեալ սառին հեղձոյց զնա. զորոյ զմարմինն որոնեցին այսր անդր թէպէտ կրօնաւորքն կարի հետադատութեամբ զաւուրս բազումս, բայց ոչ գտին»:

Անցաւ ութ ամիս. երկու անգամ չրահեղձը «ի տեսեան քնոյ» երևաց մի վարդապետի և ասաց. «է՞ր զիս ոչ բերեալ թաղէք, զի ես ելեալ եմ առ եկեղեցին»։ կրօնաւորք կարծելով զմին յեկեղեցեաց կղզուոյս, մահաւանդ զսուրբ Աստուածածին, որ մերձ է առ ծովեղբն, որոնեցին ստիպաւ զժամս բազումս յեզր ծովակին յայսկուոյս և յայնկուոյս, սակայն ոչ գտին»:

Վերջապէս մի տաճիկ յայտնեց, որ զիսկը Պորտակ զիւզի եկեղեցու մօտերքումն է.

«Ձայս լուեալ կրօնաւորացն, ետուն պարզես տաճկին և առաքեցին ընդ նմա զոմն յինքեանց բերիլ զմարմինն նորա, զոր բերեալ թաղեցին մերձ ի գերեզման Ռափայէլ վարդապետին մեծաւ յուղարկաւորութեամբ և ցօղով արտասուաց ի 23 նոյեմբերի 1825» (Շահխաթ. Բ. 234-5):

Իսկ զիտենք, որ Ռափայէլ վարդապետը (ib. 234) «թաղեցաւ փառաւորապէս ի կողմն հիւսիսոյ եկեղեցւոյ սուրբ Աստուածածնի»:

Հիւսիսային կողմից եկեղեցին դուռ չունի, բայց ե-

կեղեցուն կաթձ մի աւանդատուն կայ, որ Մարիամի անւան հետ է կոպւած.

«Դուռն հիւսիսային աւանդատան է արտաքուստ և ի ներքս եկեղեցւոյն ընդ դասն ունի լուսամտաձև պատուհան մի՝ զորմէ ունին աւանդութեամբ կրօնաւորքն թէ գիտութեամբ ետ առնել Տիկինն Մարիամ ի ժամանակի անդ շինութեանն սակս ինքեան առանձին աղօթելոյ անդէն ի պահու ժամերգութեան (ib. 212):

Ահա այդտեղ բնութենարգել և աշխարհասէր Մակարի գիակի թաղումը՝ Մարիամ տիկնոջ յիշատակին կից՝ զրամային նիւթ է տւել:

Վանականներն ընդունում են Մովսէս վանականի ցանկութիւնը - եթէ Աստուած ողորմի ու գիակը գըտնենք, պէտք է տանենք թաղենք նոր եկեղեցիին սեմին: Ջոհի նոխազը կը մորթեն տաճարի սեմին»:

Մովսէս այդ խօսքերն ասաց—«աչքերը վեր յառած ու մարգարէական շեշտով մը», իսկ Դաւիթ, Վանականը յարեց—«Տէրը կը խօսի քու բերնովդ, թաղենք եկեղեցիի սեմին»։ Եւ այս բոլորը Պատմութեան մէջ յիշւած է մարգարէական տեսիլքով և տիրախորհուրդ պահանջով—

«Երևեալ երկիցս վարդապետի ումեմն ի տեսեան քնոյ, ասացեալ էր. է՞ր զիս ոչ բերեալ թաղէք, զի ես ելեալ իմ առ եկեղեցին»:

է. Վահագնի տաճարը.—Երրորդ արարի սկզբում վանահայրը հրամայում է վարպետին փակել իր լուսամուտը, յետոյ արեղայի հետ վիճում է և յայտնում որ եկեղեցին պիտի քանդէ. արեղային էլ առաջարկում է—

— Դուրս վանէ մէջէդ այդ հին աստուածները: Քանդէ, քանդէ, եթէ պէտք ըլլա, քանդէ ամբողջ հողիդ:

Այս խօսքերին արեղան չի պատասխանում և նրա փոխարէն պատասխանում է ինքը հեղինակը, բայց թէ ինչպէս՝ այդ է հետաքրքիրը. նա կարող էր յայտարար վարագոյրների ետևում կատարւող, կամ «հին ճգնաւրաններուն շուրջը վիտացող միւս՝ հին աստուածներուն արարածները»՝ միզանուշներն ու հովիկները ներկայացնել վանահօրը, աղջիկներ, գինի Աստղիկ՝ ամեն բան

մի մոնոլոգի, մի պատկերի մէջ արտայայտել. հեղինակն այդ կարող էր անել, բայց չի արել. փոխարէնը՝ նա առել է Շահխաթունեանից հաղորդած աւանդութիւնը՝ թէ կղզին երբեմն հեթանոսական կրօնի կենդրոն է եղած, և արեղային՝ նրա ուշադնացութեան անուշի մէջ՝ մասնակից է դարձրել Վահագնի տաճարի օրգեային, ցոյց տալու համար, որ հեթանոսութեան անհատամոլ պաշտամունքներն ու Աստղիկի սղջիկները դեռ մինչև այսօր էլ ապրում են կղզում և արեղաների հոգում խօսում են ժամերգութեան բուսկներին անգամ:

«Յետ ժամանակաց կանգնեալ և բազին յորում տեղում ի բարձրութեան անդ ի ժամանակի լուսաւորութեան քրիստոնէական հաւատովք օղջոյն ազգի հայոց կառոյց մեծն Գրիգոր Պարթև տաճար փոքրիկ յանուն սրբոյ Յարութեան յամի 305, զոր յիշատակէ կոնդակ վանացս (Ստոր. Բ. 209):

III. Բացի ղէմքերից և ղէպքերից՝ Դրամայի և Պատմութեան մէջ հանդիպում են հետեւեալ պարագաներն ու իրերը զուգորդաբար.

ա) Իշխանը նւիրեց «կաղնի դուռ մը բարձրաքանդակ, այլև վարագոյր մը աւագ խորանին (էջ 15):

Սեանի տաճարն ևս ունի «գերկուս դրունս. արեւմտեանն է միափերթ փայտ ընկուզենի կարի կարծրացեալ ի հնութեանց ժամանակին, նորեգեցաւ ՌԻՆ հրամանաւ Իշխանաց Իշխան Քրդին: Հարաւային դուռն ևս միափերթ ի նոյն փայտէ, այլ յաւէտ ընտիր ճարտարարուեստ գործուած (Շահխաթ. Բ. 212—3):

բ) — գ) — դ) Կրկնուած են «խարխալեալ մատուռը, Գարաշէն խցկունք և աղբիւր մի»:

ե) — զ) «Հայր Անտոնի լաստը, և փոթորիկը» Դրամայից առաջ նկարագրուած է Շահխաթունեանից (Բ. 232—3). — Այս լաստ կազմեալ է յօթն մեծամեծ գերանաց, ... վարէին զայն երկու մեծամեծ թիակօք յառաջագոյն կրօնաւորքն, իսկ այժմ վարձաւոր ծառայք: Կարի տաճանմամբ վարեն զայս լաստ ի ծովակին յազագս ծանրութեան և յաղագս բուն լինելոյ երբեմն արեաց և հողմոյն, մանաւանդ երբ հնչէ արեւելեան հողմ՝ անուանեալ առ նոսա յանուն Սօթայ և այլն:

է) Վահագնի տաճարում արեղան ուժով խլում է հաստ զօրականի սուրը կեանքի կուրի պահանջով. իսկ Մաշթոցին այցելած ժամանակ Իշխանաց Իշխանը նրան պարզեւում է Սաչափայտի Մասունքը՝ կրօնաւորին պատշաճ խորհրդով. միևնոյն ժամանակ արեղան իշխանի կղջիւրով միայն համաձայնում է աղօթիկ Վահագնին ու Աստղիկին, ինչպէս Մաշթոց Իշխանաց Իշխանի Սաչափայտն ստացաւ Աստուծուն աղօթելու համար — պնդեալ ոսկով, զարդարեալ գեղեցկազան գործով ընդելուզեալ մարգարտով», նոյնպէս և արեղան աղօթում է Վահագնի տաճարում Իշխանի կղջիւրէ գալարուն ոսկի և արծաթ ըմպանակով: Իշխանն ու արեղան խօսում են Վահագնի և Աստղիկի պաշտամունքի մասին, իսկ Աշոտ Իշխանն ու Մաշթոցը «ևս բազումս խուսեցեալ առ միմեանս զհաւատոց և զայլոց բազում իրաց»:

ը) «Լուսամուտները». — Իշխանուհուց վանահայրը լսում է, որ «այս լուսամուտը քու կղզիիդ կը նայի ու քու լուսամուտիդ, այն քու փոքրիկ լուսամուտիդ, որ մինչև կէս գիշեր անմար է ճրագը» և յետոյ հրամայում է վանահայրը վարպետին. «Փակէ սա փեղկը... չենք կրնար ապրիր առանց ախորժելի արևի... գոնէ լուսամուտ մը, գոնէ ճեղք մը, գոնէ գողունի ներս սպրդած ճառագայթ մը... Ո՛չ: Գոցէ, կ'ըսեմ քեզի»: Գոցելուց յետոյ. «Այդպէս: Պէտք է խցի այդ անցքը, ուրկէ արևը կը նայի ներս, ուրկէ ցամաքը կը նայի ներս, ուրկէ աշխարհը կը նայի ներս (էջ 62 և 71):

Այս ցամաքն ու աշխարհքը Իշխանուհին էր և Սեւանի պատմութեան՝ Մարիամ տիկինը, որ տաճարի մէջ աղօթելու իրաւունք չունենալով, ըստ աւանդութեան, շինել էր տել սեղանին կից մի աւանդատուն՝ մուտքը դրսից, իսկ աւանդատան պատի մէջ մի փոքրիկ պատուհան-անցք էր թողել՝ այնտեղից նայելու դասում կանգնած կրօնաւորներին, սրտնք «կը կարգային ու կաղօթէին, նա ալ հոսկէ կաշխատէր անոնց մտքերը կարգալ ու անոնց աղօթքները»՝ ըստ դրամայի (էջ 62):

Ահա Շահխաթունեանի խօսքերը այդ լուսամուտի մասին — Դուռն հիւսիսային աւանդատան է արտաքուստ

և ի ներքս եկեղեցւոյն ընդ դասն ունի լուսամտաձև պատուհան մի՝ զորմէ ունին աւանդութեամբ կրօնաւորքն թէ՛ գիտութեամբ ետ առնել տիկինն Մարիամ ՚ի ժամանակի անդ շինութեանն սակս ինքեան անանձին աղօթելոյ անդէն ի պահու ժամերգութեան (Բ. 212):

IV. Եզրակացութիւն. — Արդէն երևաց, որ դրաման սրբան անկասկածելիօրէն սիմվոլ ուղղութեամբ յառաջացած է, նոյնքան և աւելի պարզ նկարագիրն է պատմական մի կեանքի, որ՝ համաձայն յիշատակարանների՝ գոյութիւն է ունեցել 861—910 թիւը, Մաշթոցի Սևան քաշելուց մինչև Մարիամ տիկինոյ մահը. դրաման գրեւծ է 1909 թ. և նրա ճակատի «Հապարամեակ մը մեղմէ առաջ» ցուցանակը այդպիսի պայմանի արդիւնք է:

Ինչ վերաբերում է դրամայի իմաստասիրական խորհրդին, յիշեցինք արդէն միայն այն չափով, որքան պատմական յիշատակարանները թոյլ էին տալիս: Իսկ յատկապէս որոնման նարցի թոյլ մշակումը և զեղարւեստական ինդրի գերազանց փայլը դրամայի մէջ մեր ներկայ տշխատութեան նպատակից դուրս լինելով, թողնում ենք:

Սակայն ներկայ գրականութեան և մեր մտքի պատմութեան է վերաբերում մի հարց, թէ Շանթի դրաման սրպիսի մոմենտն է բնորոշում մեր կեանքի ընթացքում: Այս հարցը դրամայի քննադատները չեն տւել, որովհետև պատմական տեսակէտ նրանք չեն ունեցել, մինչդեռ ամենից աւելի այդ տեսակէտն է կարևորը: Դրամայի՝ իբրև գրեւծքի՝ պակասութիւնները նկատուել են, որովհետև կեանքի պրօբլէմի վճիռը թիւրիմացութեամբ որոնել են նրա մէջ և չեն գտել: Ոչ մի վճիռ դրաման չի տւել և պէտք է միայն այն ենթարկել վերլուծութեան, ինչ դրամայի մէջ տւել է հեղինակը: Եւ ընդհակառակն՝ դրամայի առաւելութիւնն իսկոյն աչքի է զարնում, երբ նրան պատմական հայեցակէտով ենք մօտենում:

Գոնէ պարզում է, որ այսօր էլ դեռ մեր մտաւորականութիւնը հոգու և մարմնի, մտքի և սրտի երկու նանսպարներին առաջ նոյնպէս անկազմ է, ինչպէս էր առաջներում. մութ է նրա վճիռը այդ ճանա-

պարհների մասին և հակառակորդի ժխտման ենթարկւած. դեռ երկղլմի է նրա հոգին նրանց հանդէպ. երկուքն էլ նրա հոգում թագաւորում են, երկուքն էլ յամա իրենց ասածին, անզուսպ՝ իրենց կամքին. Մաշթոց — Մարիամը նոյնքան, որքան Գէորդ-էգոնոմոս իրաւացի են, վանահայր և արեղա՝ նոյնպէս: Ո՛չ պատմութիւնն է հարթել, ուրեմն, մտքի համար շաւիղը և ո՛չ հեղինակն է վճռում դորդեան հանգոյցը: Գեղարւեստը միայն նկարում է դրամայի մէջ, բայց չի ստեղծում. առաքինութեան ղեկավար չի հանդիսանում, այլ տատամսութեան ու խաւարային խարխափման նկարագիր է տալիս: Բայց այդ արդէն տաղանդի բնաւորութեան հետեանքը չէ, այլ այն միջավայրի՝ ուր գործել է տաղանդը, մտաւորականութեան շրջանի և ո՛չ թէ գեղարւեստագէտի թուլութեան. մտաւորականութիւնը դրամա չունի՝ այլ մտորումներ, վերլուծութեան հետամուտ չէ, այլ կենդանական պորտաբուծութեան և ինստինկտի: Այդպէս է նաև դրամայի մէջ:

Եւ տխուր է իրերի այդ գրութիւնը. տխուր է յատկապէս Սայեաթ-Նովայի շնորհիւ, որ իր չորս տողի մէջ երգել է արդէն Շանթի ամբողջ դրաման. —

Թէ վուր հոգուդ կառքն իս անում՝

Մարմինդ բեղամաղ է ըլում. —

Վճւր մէ դարդին կու դիմանաս՝

Իուն ջըրատար Սայեաթ-Նովա:

Այս անորոշութիւնը, անճարապէս հպատակելն ու ջրատար խեղճութիւնը ներքի է Սայեաթ-Նովայի և նրա դարի համար, որովհետև մեր ժամանակի յառաջագիմական քաղերը և հոգեկան վերածնութիւնը չէր էլ կարելի երազել այն ժամանակ. ուստի և հասկանալի է որ իւր միջնադարեան անկազմ, մութ հոգով Սայեաթ-Նովան դաւանում է հոգին ու մարմինը իբրև երկու կատարելութիւններ: Բայց նրանից մինչև այսօր ինչեր չի տեսել այս 150 տարուայ ընթացքում հայ միտքը, և սակայն նոյն անորոշ և տարտամ տրամադրութիւնն է հանդէս գալիս մեր առաջ Շանթի դրամայի մէջ: Դեռ աւելին կայ. չը նայած որ իննըորդ գարում Գէորդ ճգնաւորին «ոչ ինչ կարացին շարժել

յայնմ կամաց», տասնութերորդ դարում Սայեաթ-Նովան ջրատար էր դարձել հողու կամքի ձեռքից և քսաներորդ դարում Շանթի վանահայրը նոյն կամքն է քարոզում—*Կամքը, ծերունի՛,*—

Եւ սակայն հոգու կամքի այս դարաւոր էքսպլի-
րիմենտը կարծես թէ ոչինչ չի աւելացրել հայկական
մտքի զարգացման ընթացքի վրա և այսօր հայ երի-
տասարդը Սեդայի խոսուպիկն ու թաց կուրծքն է շա-
րունակում երգել, վտանգելով իր կեանքն ու կոչումը
մշտայոյզ և մշտախող ծովի ունայն ալիքների հանդէպ:
Ուստի անհնար է դառնում որոշել թէ արդեօք Շանթի
դրաման սկիզբն է վախճանի, թէ միայն վերջն է սկըս-
ւածքի, արդեօք մեր դարաւոր մթազնեալ կրօնօրա-
բոյսկան միտքն իր կաշկանդումների դէմ ընդվզման
մի կրիզիս է ապրում՝ նոր գարնան աւետիսն զգալով՝
յանձին վանահօր, որ՝ իր միաբաններին ձգելով քար
եկեղեցու և տասն չափ ցորենի հանգիստ պերսպեկտի-
ւը, ինքը ձգտում է միշտ վեր, միշտ անհունն ու ան-
հասանելին, թէ ընդհակառակն՝ մենք բոլորս և առա-
ջինն ինքը Շանթը համակւած ենք դեռ մեր մարմնա-
կան կաշկանդումների քաղցր հմայքով ու խաղաղ ա-
ւանդութեան զգոյշ օրօրներով, ինչպէս նրա արեղան է
իր տղայական, մանչական և երիտասարդական սեղա-
յամուութեամբ ու հին աստուածների կնւլտով:

Այն, «չին Աստուածները» պատմական երկ է, բայց
այդ չէ ամենը. Շանթը մի հազարամեակի ոչ միայն
սկիզբը, այլ նաև վախճանը իրենց ընտրոշ գծերով նկա-
րել է իր դրամայի մէջ. այնտեղ հանդէս են գալիս մեր
ժամանակւայ ոչ միայն իրենց արեղայական վերար-
կուն սեղանների ջերմութեան զոհող, այլ նաև իրենց
տղայ-մանչական թեթևամտութեամբ միգանուշներ փո-
խանակող ու իշխանուհիների առաջ խնկող այն երի-
տասարդ էջմիածնական արեղանները՝ յանձին դրա-
մայի արեղայի, որոնք իրենց հոգեկան անանկութիւնը
սիմվոլով ապացուցեցին՝ էջմիածնի վանքի ու վաղար-
շապատ գիւղի մէջ անջրպետ հանդիսացող զբօսավայ-
րին անձնատուր լինելով: Եւ կասկած չը կայ որ պատ-
մական որոշ մոմենտներում շնչող կենդանի անձանց

պատմական ուշիանշն է Շանթը նկարագրել՝ սիմվոլա-
կան իր ամբողջ հմտութեամբ քօղարկելով նրանց:

Այդ է պատճառը, որ Շանթի արեղան խիստ չըն-
չին տիպ է և անբովանդակ հոգի. այդ է պատճառը,
որ դրամայի գործող անձինք, բացառութեամբ մէկի,
ամենքը բացասական տիպեր են. այդ է պատճառը, որ
բացարձակի որոնումը այնքան անմխիթարական յա-
ջողութիւն ունի դրամայի մէջ:

Եւ այդ բոլորը նկատել է ինքը հեղինակը խիստ
վարպետօրէն և նոյնիսկ նկատողութեան է արժանաց-
րել դրամայի հերոսների փուչ միջավայրն ու աշ-
խարհը, նրանց ոգևորութեան մութ աղբիւրն ու նպա-
տակը. Շանթի այդ նկատողութիւնը հանդէս է գալիս
ձգնաւորի և արեղայի հարց ու պատասխանի մէջ—

Ճգնաւոր—Գուն ինձի ան ըսէ՛ ինչու ես եկեր այս
անմարդ կողմերը:

Արեղա—Չը գիտեմ. ինձի բերին: (Էջ 43):

Եւ հայկական մտքի բացարձակի որոնման նոյն-
քան օտար է մեր ժամանակւայ արեղայութիւնը, որ-
քան դրամայի արեղան օտար է Սևանի անմարդ կող-
մերին: Շանթին այդ արեղայութիւնը աւելի ևս օտար
է թէ՛ ոչ, չը գիտենք. բայց որ նրա մէջ Շանթը չէր
կարող գտնել սովորական հայ մարդը, ուր քնաց թէ
Գերմարդը՝ այդ պարզ է:

3. Ստեփաննոսի Յիշատակարանի մատենագրա-
կան նշանակութիւնը. — Չը նայած իր փոքրագիր ծաւա-
լին, այս Յիշատակարանը մատենագրական կարևոր նշա-
նակութիւն ևս ունի. նա գտնել է Յովհաննէս պատմիչի,
Ասողիկի, Ստեփ. Օրբէլեանի և Կիրակոս Գանձակեցու
ձեռքին: Յաճախ այդ պատմիչների աղբիւրներն ան-
հետ կորել են, ուստի նրանց սխալներն ու թիւր մեկ-
նութիւններն այսօր անհնար է դառնում ստուգել ու
վերականգնել: Բայց Ստեփաննոսի Յիշատակարանը
նրանով է նշանաւոր, որ այսօր նրա միջոցով կարելի
է Յովհաննէս կաթողիկոսի և Օրբէլեանի մի քանի հատ-
ւածները ստուգել և նրանց փոխառութեան չափը որո-
շել: Այդպիսի հատուածներից այստեղ նշանակում ենք

հինգը միայն:—

Առաջին.— Համաձայն Ստեփաննոսի Յիշատակարանի Մաշթոց էր «տեսականաւն զուարթ և առատա-
միտ և ընտրող յոյժ»:

Այս երեք ածականը Յովհաննէս կաթողիկոսը ե-
րեք տողի մէջ ընդարձակել է այսպէս.

«Հոգիախաղաց զօրութեամբք ի տեսականի անդ
զանտեան տեսանէք. սակս այնորիկ ամենեցուն աչք
ինս հայէին յաղագս տրոհել եւ նմանչել մարթելոյ նո-
րա զհոգևորացն մասանց ընտրութիւնս ստուգազէտ ի-
մացուածիւ: (Մոսկվա, էջ 82):

Երկրորդ.— Ստեփաննոսի Յիշատակարանի մի շարք
ձեռագրեր սխալմամբ մի տեղ ունեն «առ տրամեալսն»,
մինչդեռ մի տպագիր և երկու ձեռագիր ունեն «առ
գանեալսն». այս վերջին բառը իր ամբողջ նախադա-
սութիւնով անցել է Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմու-
թեան Դնի երկրաշարժի առիթով:

Ստեփաննոս — Մխիթարական բանիւ առ գանեալ-
սն խաւսէր խորհրդով:

Յովհաննէս կաթողիկոս — Չայսպիսի լուեալ զաս-
տուածասաստ բարկութիւնն սրբոյ առնն Աստուծոյ
Մաշտոցի, որ բնակեալ էր ի Սևան կղզուջ բազմահան-
գէս ձգնութեամբ՝ գրեալ թուղթ առ զանեալսն ֆա-
ցական օրինակ զայս»: Թղթի պատճէնից յետոյ գրում
է, որ կարգացողները — «ոչ սակաւ մխիթարութիւն յան-
ձինս իւրեանց դնէին»: (էջ 90 և 92 Մոսկվա):

Երրորդ.— Ստեփաննոս Մաշթոցին այս ածական-
ներն է տւել. «Չաւրաւոր և անարկու էր առ հզաւրս»,
ազնարկելով Աբաս արքայեղբորը զրաժ թղթի պատ-
մութիւնը:

Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան մէջ թըղ-
թի պատճէնը սկսում է այս տողերով — Եկն հնաս ի
վերայ հրամանք Հօրիոյ պատկառելիք (էջ 83), իսկ
թղթի հետեանքը նկարագրելու ժամանակ գրում է
Յովհաննէս կաթողիկոսը — «սպարապետն մեծ տարաւի-
մամբ սրտի զարնորեաց (էջ 87):

Չորրորդ.— Ստեփաննոսից առած մի փոխառու-
թիւնը Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան մէջ

խանգարւած է և հրատարակիչը չի կարողացել ուղղել
խանգարմունքը, որ այժմ Ստեփաննոսի յիշատակարա-
նի շնորհիւ պարզում է:

Յովհաննէս կաթողիկոսը Խորենացուց և Առաքե-
լոց թղթերից օգտւելով՝ Մաշթոցի մասին գովք է գրել և
յետոյ Ստեփաննոսից փոխ է տուել մի հատուած՝ մեկ-
նելով նրա միաքը —

«Որ Աստուածային ծաւալմամբ և հոգիախաղաց զօ-
րութեամբ գրգեալ զհոգւոյն շաբժմունս՝ իբրև պարարտ
անդաստան բուսուցանէր զհոգեծաղիկ անուշահոտու-
թիւնս և արտամերժեալ ի քաց ընկեցեալ զկատակս
կերակրոց՝ մեկնէր հեռանայր եւս ի հասարակ կերա-
կրոյ՝ ի հացէ և յլմպելոյ ջրոյ, սակաւապետութեամբ
լիկ բանջարով զհարկաւոր պէտքն վճարեալ: Ծնթ.
Յայլում օրինակի ընթեռնումք «կատաօկս» և մին և
միւսն անյայտ թողուն զիմաստ բանին, քանզի նշանա-
կէ և ոչինչ (էջ 100):

Ստեփաննոս այս է գրած եղել միայն. — «Մեկնէր
եւս ի ջրոյ» անգամ, և զարմանալի այս էր թէ զիարդ
ի ջրոյ անգամ՝ մեկնեալ և ոչինչ յիրաց ուրուք պա-
կաս գտանիւր. զի զկնի երից աւուրց հազիւ ճաշակէր
զօգեպահ կերակուրն ընդիկն (այլ օր՝ հնդիկն և այլուր
ընդակեր):

Իսկայլէս թէ հնդիկ երկզիմի մի բառ է և թէ
նրա ընդիկ ձեւը անսովոր գործածութիւն և մանաւանդ
վերծանութեան կարօտ մի բառ է: Յովհաննէս կաթո-
ղիկոս ցանկացել է լուսարանել այդ հուենդի անունը
և զրել է կատաւահատ, կուհատ, կտաւհատ, որը ար-
դարև ոգեպահ, սննդարար մի հուենդ է իւր իւրի շնոր-
հիւ: Օրբէլեանը աւելի լաւ է վարւել, ոչ հնդիկ և ոչ
կատաօկս, այլ ուղղակի ձէթ գրելով այդ տեղը. —

«Թէպէտ բազում անգամ հարկեցան յիշխանացն և
յեպիսկոպոսաց Սիւնեաց՝ ոչ առին յանձն ի կիւրակէին
ի թան կամ ի պանիր կամ յիւղ խթիլ, այլ բանջարօք
և ընդով շատանային, վասն որոյ թանահատք կոչեցան:
Եւ ի գլխաւոր տօնսն ի ծիթոյ ճաշակէին և սակաւ բա-
ժակօք, և զայս ծանոյց մեզ պատմութիւնն երանել-
ոյն Մաշտոցի որ ի Սեան: (Պատմ. Սիսական Գլ. ԼԳ,
Տփսիս էջ 160):

Իհարկէ՛ մասնաւոր հետաքրքրութիւն ունի թէ Յովհաննէս պատմիչի «կատաօկս» ինչպիսի ընթերցանութիւններ ունի ձեռագրերի մէջ և ինչպէս «աւատ, աւաճատ, աւակս, ւաակս, աւակս, սօկս» փոխանակել են իրար՝ սովորական ծանօթ եղանակով, — սակայն այդ մտում է գիտել՝ ով ձեռագիր և հետաքրքրութիւն ունի:

Հինգերորդ. — Ստեփաննոս գրում է Վերջաբանում. «Այլ դուք նոյն գունակ իմացարուք և դայլ եւս բազմազան զործս առաքինութեան նորա. (ուրիշ օր.՝ բազմազան առաքինութիւն):

Իսկ Յովհաննէս կաթողիկոս. «...բնակեալ էր (Մաշտոց) ի Սեւան կղզւոյ բազմաշամոյէս ճգնութեամբ» (էջ 90):

Բացի այդ մատենագրական ազդեցութիւնից՝ Ստեփաննոսի Յիշատակարանի առթիւ նկատել պէտք է հետեւեալ երկու հանգամանքը: Նախ՝ Յովհաննէս պատմիչը խոստացել է Մաշթոցի մասին ներքող գրել. «Զորոյ և զգովութիւն բարերոյս ընծիւղման նորա, որ ի պարարտ անդատանի հոգւոյն երևէր՝ ոչ է այժմ ձառել, այլ այլում տեղւոյ և ժամանակի թողի է (էջ 101): Այդ ներքողը մինչև այժմ երևան չի եկել:

Երկրորդ՝ թէ Ստեփաննոսի Յիշատակարանի և թէ Յովհաննէս կաթողիկոսի պատմութեան մէջ բոլորովին լուծիւն է պահպանւած այն մասին, թէ Մաշթոց աշխատել է մեր եկեղեցու ծիսարանի համար, որի յիշատակութիւնը տես Տաշեան՝ Յուլիանի ձեռագրի մէջ (էջ 64):

4. Ստեփաննոսի Յիշատակարանի ձեռագրերը. — էջմիածնի մեզ ծանօթ ութ ձեռագիր Մաշտոցներից և ոչ մէկի մէջ Ստեփաննոսի յիշատակարանը կատարեալ չէ. ինչպէս մի քանի ձեռագրեր ցոյց են տալիս՝ Մաշթոցի վարքի սկիզբը և վերջը վարքագրութեան նմանեցնելու համար փոփոխութեան են ենթարկւած և այդպէս էլ Մաշտոցների մէջ ընդօրինակւած:

Ա. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի թիւ 97. շեղագիր. քառածալ. թղ. 24. անթւական. չունի յիշատակարան: Նիւթ—1) Կանոն Մոնոպոնի հերակարութեան եգիպտաց-

ւոյն, 2) Կարգ ուրացողաց, որք գրքիստոս ուրացեալ լինին և դարձեալ զղջանան, 3) Կանոն ձեռնադրութեան կրօնաւորի, 4) Ստեփաննոսի վերնագիր ինքնագրութեան վասն վարուց երանելոյն Մաշտոցի:

Գ. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի թիւ 966 և Կարին. ցուցակի № 946. Մաշտոց. քառածալ. թղթեայ, բոլորգիր, գրիչ՝ Յովհաննէս արեղայ, անթւական: Եղծւած է խոնարհութիւնից: Այս Գ և Ա ձեռագրերը միակերպ պակաս նախադասութիւններ ունեն. հաւանօրէն Ա ձեռագիրն արտագրւած է Գ ձեռագրից նախ քան Գ ձեռագրի էջմիածին տարւելը:

Բ. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի թիւ 106 (Գ). բոլորգիր. թղթեայ, մեծութիւն 27 և 18, թւական Պիէ (1378), գրիչ Մաթէոս քահանայ, տեղ՝ Անգեղակոյտ. թղ. 583 — 4. Նիւթ 1) թղ. 2բ — ցանկ ճիւղ գլխոց. 2) թղ. 5ա — 248ա վարք սրբոց, 3) թղ. 248ա — 579ա գիրք թղթոց և աղօթագիրք. 4) թղ. 579ա — 583 կենսագրութիւնը (Սարկաւագ վարդապետի և Մաշթոցի): Հաւանօրէն մի հին և մաշուած օրինակից է արտագրւած, որի անընթեան լի մասերը պակասում են այստեղ. շատ ընտիր ընթերցածներ ունի:

Դ. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի № 957 և Կարին. ցուցակի № 937. Մաշտոց, քառածալ, բոլորգիր, գրւած է ՌՃԵ (1656), Յոհաննոս վանքում, գրիչ՝ անյայտ:

Ե. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի № 937, Կարին. ցուցակի № 947, Մաշտոց, քառածալ, բոլորգիր, թւական ԶԽէ (1498), գրիչ՝ Վանական վարդապետ:

Զ. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի № 969, Կարին. ցուցակի № 949. Մաշտոց. քառածալ, բոլորգիր, ԶԶԹ (1530), տեղ՝ Արճէշ, գրիչ՝ Յովհաննէս:

Է. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի № 977, Կարին. ցուցակի № 957, Մաշտոց, քառածալ, բոլորգիր, գրիչ՝ Կարապետ քահանայ, թւական ՌԾԵ (1606) տեղ՝ անյայտ:

Ը. ձեռ., ձեռագիր ցուցակի № 1008 և Կարին. ցուցակի № 988. Մաշտոց:

Ա. և Գ ձեռագրերը բազմաթիւ անգամ նման պակաս տեղեր ունեն. օր. «Իւրեանց ամենայն բարի յարեսէր ընդ անէ բարեխնամաւքն». «արեւապետ». հե-

ղինակի «իմ» առաջին դէմքով արտայտած դէպքերում «իմ»ի բացակայութիւնը. «հայոց նոր շրջագայն» փոխ. ֆնացածների «հայոց նոր տաւմարիս»: Գաւառական բարբառի ազդեցութիւններից — կրօնի, Ռորէն, տեսեակ, մեռեան, Վասակեա, Գէորգեայ, Աշօտ, գրքունքս, գեղեցիք, եկեղեցիկ, գոյնակ, զօրոշեալ, զօր (զոր), մօնթ և այլն:

Այս և ուրիշ ընթերցանութիւններն ու պարագաներ այդ ութ ձեռագրերի մէջ երկու բացորոշ տարբերութիւն են դնում. 1) Ա.Գ, 2) ԴեՂԵԼ: Բ ձեռագիրը առաջին խմբի մի սերունդն է: Ա.Գ ձեռագրերի տարբերութիւնները՝ տեղն ու ժամանակը խնայելով նշանակել ենք ուրիշ անգամ Ա տառով, որովհետև Ստեփաննոսի Յիշատակարանն առաջին անգամ տպած է այդ ձեռագրերից Արարատ ամսագրի մէջ (1876 թ. յունւար, 17--19): Երկրորդ խմբի ձեռագրերը մի սերունդից են և այդ իւրաքանչիւր ընթերցանութեան վրա կարելի է տեսնել. այս երկրորդ խմբին շատ մօտ են Վենետիկի ձեռագրերը, որոնց հատուածները Ալիշան յիշում է Միսականի էջերում. թէպէտ համեմատութիւնից երևաց, որ Վենետիկի ձեռագրերի այդ հատուածները երկու տարբեր ազդիւր — ձեռագրից կամ խմբերից կարող են ծագել, սակայն բոլոր այդ տեսակ ընթերցանութիւնները նշանակեցինք Վ տառով:

Ձեռագրերի մեծամասնութիւնն ունի աւ փոխանակ օ-ի, ուստի պահեցինք աւ ձևը: Խիստ կոպիտ սխալներն աւելորդ համարեցինք նշանակել, ինչպէս սայ, դայ, նայ, հարիւրերորդ, զօր փոխանակ սա, դա, նա, հարիւրերորդ, զոր և այլն:

Համեմատութիւնը կատարել ենք 1894 թւին և ձեռագրերի մասին աւելի տեղեկութիւն մեր թղթերի մէջ չը գտանք:

Գր. Տէր-Պօղոսեան

1913 փետրուար
Շուշի

Յամի վեց հազարերորդի հարիւրերորդի վաթսուներորդի լինելութեան աշխարհի ըստ եւթանասնից աւանդութեանց, յորում ամի էր Հոռոմ թուական ՈՆՁԱ) և Հայոց նոր 5 Ե տաւմարիս ՅՆԲ, կատարեցի գնուսատ գըրքուկս գայս յառաջ քան պհինգ կաղանդի ասլըիլի, որ աւր էր ՃՁ Հրոտից ամսոյն, ի մեծի հինգշաբաթի ի վեցերորդի ժամու, ի թագաւորութեան Հայոց Սմբատայ որդոյ 10 Աշոտոյ ի Բագրատունի տոհմէ, ի կաթողի-

- *) Ա.ԳԱ Ստեփաննոսի վերնագիր ինքնագրութեան վասն վարուց Երանելոյն Մաշտոցի | Բ Յաղագս վարուց Երանելոյ Տեառն Մաշտոցի | ԴեՂԵԼ վերնագիր ինքնագրութեան [Ը ինքնագրութիւն] Ստեփաննոսի, որ լեալ էր աշակերտ սրբոյն Մաշտոցի
- 1 Ա Յամի վեց հարիւրերորդի վասն երրորդ լինելութեանց | ԳԱԱ Յամի ՅՃԿԲ լինելութեանց
- 2 Ը չիք վաթսուներորդի
- 2 Ա.ԳԱ չիք աշխարհի, փոխ. արարածոց
- 2 Գ ըստ հրէից աւանդութեանցն
- 4 Ա Հոռոմ
- 4 Ա.ԳԱ չիք նոր տաւմարիս, փոխ. շրջագայն
- 5 ԱԱ ՅեԳ
- 5 Ա գնուսատ
- 5 Ա գըքունքս
- 6 Ա կաղանդին
- 7 Ա հրեստի | Գ մարտի | ԴեՂԵԼ հրոտի
- 8 Գ չիք հինգշաբաթի, փոխ. ուրբաթի
- 9 ԴեՂԵԼ որդոյ | Ա.ԲԳ որդի
- 10 ԴեՂԵԼ որդոյ Աշոտոյ Բագրատունոյ ի տոհմէ կաթողիկոսութեան

կոսութեան Գէորգայ2) Գառնեցւոյ, յորում
 ամի կործանեցաւ Գուին քաղաք ի շարժմա-
 նէ եւ բազումք մեռան եւ եկեղեցիք տա-
 պալեցան3). այս իր գործեցաւ վասն ծովա-
 5 ցեալ մեղաց մերոց: Եւ կատարեցաւ զըր-
 քուկս այս ի Սևան կղզւոջ ի Գեղամայ ծո-
 վակիս ի ձեռն իմ Ստեփաննոսի անարժան
 կրանաւորի եւ յետին քահանայի՝ աշակեր-
 10 տի երիցս երանելոյ ճգնաւորի Տեառն Մաշ-
 թոցի, զորոյ զազնուականութիւն վարուց
 նորա լուսաւորութեանն ի սղայական հասա-
 կէն մինչեւ ցայսաւր՝ յորում զգրքուկս կա-
 տարեցի, ոչ կարեմ բովանդակ ընդ գրով
 արկանել, այլ համառաւտ բանիւ զեկուցից
 15 ձեզ, զի ուսեալք ի սակաւուց՝ նախանձա-

1 Ա. Ազնեցւոյ / Ա. Ա Տեառն Գէորգեայ Գառնեցոյ
 5 Ա. Ա մերոց, մնացած օրինակները՝ իմոց
 5 Ա գրքունքս
 6 ԴԶԵ գեղամեծ / ԵԸ գեղամած
 7 Ա. Գ. Ա չիք՝ իմ
 8 ԴԵԶԵԸ չիք՝ յետին քահանայի
 9 Ա երանեալ
 9 Բոլոր օրինակները Մաշտոցի
 10 ԴԵԶԵԸ զազնուականութիւն լաւութեան վա-
 րուց նորա ի սղայական
 12 Ա գրկունքս
 13 Ա. Ա ոչ կարեմ բովանդակել կամ ընդ գրով
 14 Բ Այս ամբողջ սկսւածըը չունի, սկսում է
 այսպէս. — «Մ՛վ աստուածաւէր հարք և եղ-
 բարք, սիրով ամենասուրբ Հոգւոյն փափակ-
 մամբ ցանկացաւ զմաքուր վարուց երիցս ե-
 բանեալ իարագն ճգնաւորի Տեառն Մաշտոցի
 առնն Աստուծոյ, զորոյ զազնուականութիւն
 վարուց նորա լուսաւորութեանն ի սղայական
 հասակէ մինչև ցայժմ՝ զոր ճգնէր՝ ևս Ստե-

ւորք լիցուք շաւղաց հետոց նորա:

Սա էր ի տոնմէ քահանայական, ի գեղ-
 ջէ Եղիվարդայ, ի ժառանգակցաց մենաստա-
 նին, որ անուամբ սրբոյն Թէոդորոսի էր:
 5 Եւ ի գաւրանալ բռնակալութեան տաճկաց ի
 վերայ գաւառին եւ ելեալ հայր նորա ի տիս
 մանկութեան եւ զնացեալ բնակեցաւ պան-
 զըխտութեամբ ի գաւառին Սաւղից: Անդ կե-
 ցեալ եւ ամուսնացեալ, ծնաւ զգեղեցիկ ա-
 10 զանին Քրիստոսի, զորոյ սկիզբն արարեալ
 եմ առ ի պատմել, հանդերձ եւ այլ եղ-
 բարքք եւ քերքք: Ապա ուսուցանելով վար-
 ժէր զորդիս իւր ի յուսուցն աստուածային
 Սուրբ Գրոց, քանզի եւ ինքն քահանայ էր:
 15 Իսկ ի վախճանել հաւքն, քնաց յարեցաւ մա-

փաննոս աշակերտ նորին ոչ կարացի բովան-
 դակ ընդ գրով արկանել, այլ համառաւտ
 3 Ա. Եղիվարդու
 3 Ա. Բ. Գ. Ա ժառանգակցաց / ԴԵԶԵԸ ի ժառանգաց
 3 Ա. մենաստանից / ԴԵԶԵԸ մենաստանաց
 4 Ա. Բ. Գ. ԴԵԶԵԸ զոր
 5 Բ չիք ևս ի գաւրանալ... ի վերայ գաւառին
 6 Դ չիք ևս ելեալ... պանդխտութեամբ ի գաւառին
 6 Ա. Բ. Գ. Ա չիք ելեալ, փոխ. լինէր
 7 ԴԵԶԵԸ Ա չիք ևս
 7 ԴԵԶԵԸ քնաց բնակեաց
 8 ԴԵԶԵԸ Սոսից / Ա. Սաւթից | Ա Սողից
 10 Վ Քրիստոսի զՄաշտոց
 11 Ա. ԴԵԶԵԸ Ա չիք առ ի պատմել
 11 Բ չիք հանդերձ ևս... ևս քերքք | Ա չիք այլ
 12 ԴԵԶԵԸ չիք վարժեր
 13 ԴԵԶԵԸ իւր յարելով յուսուցն
 14 Ա. ԴԵԶԵԸ Ա չիք Սուրբ Գրոց
 15 Ա. Դ. Ա չիք իսկ, փոխ. յետոյ
 15 Ա չիք հաւքն, փոխ. նորա
 15 ԴԵԶԵԸ չիք քնաց

նուկն Մաշթոց ի կրանաւորս եւ յաջողեալ
 նմա ի ձեռն կրանազգեցիկ առն, որոյ ա-
 նուն ճանաչիւր Թէոդորոս, վարժեցաւ եւ
 հմուտ եղեւ Գրոց Սրբոց եւ նոցին աստուա-
 5 ծազգեաց զաւրութեանց ի կրանաստանին,
 որ կոչի Մաքենոց, ի գաւառին Գեղամայ:
 Եւ ընկալեալ գաստիճան քահանայութեան՝
 մանուկ ուշիմ էր եւ սիրելի մեծամեծաց եւ
 ուամկաց: Ուստի ի շնորհատուր ազգմանէ
 10 Սուրբ Հոգւոյն եւ անդրէն ընդ կրունկն գառ
 ի յերկրէ ի յերկինս, այսինքն գաւելորդս
 պիտոյից մարմնոյ եւ ստացաւ վարս ան-
 սուազականս, պարկեշտս, ընդակերս, ան-
 ըստգիւտս եւ ճշմարտասէրս. ի մանկական

1 Ա.Բ.Գ.Ե.Զ.Է.Ը Մաշտոց | Ա մաշթոց.
 2 Ա կրանազգեցից, յորոյն անուն | Դէ կրաւ-
 նազգեցի որոյ անուն | ԵԸ կրանազգեցի ու-
 ըումն, որոյ անուն | Զ կրանաւորազգեստի
 ուրումն, որոյ անուն | Վ կրօնաւորազգեցի ու-
 ըումն, որոյ անուն
 3 Վ չիք ճանաչիւր, փոխ. կոչի
 4 Ա Աստուածազգեցող զօրութեան
 6 Վ Մաքենոցք
 6 Ա Գեղարքունի | Ա ի գաւառին Գեղարքուն
 9 Գ.Գ.Զ.Է.Ը չիք ուամկաց
 9 Դ.Ե.Զ.Է.Ը ուստի ի շնորհացն Աստուծոյ եւ յուզ-
 մանէ Սուրբ Հոգւոյն կամաւքն իւրովք եւ ինքն
 ընդ կրունկն գառ
 10 Ա ընդ կրունկն
 11 Դ յաւելորդ պիտոյից մերոց եւ | Ե.Զ.Է.Ը գա-
 շիւրդ պիտոյից մերոյ եւ
 12 Ա անսվազութեան
 13 Ա ընդայկերս
 13 Ա.Ա չիք անըստգիւտս
 14 Ա չիք եւ ճշմարտասէրս

հասակէն վարժեցաւ ի պահս, յաղաւթս, ի
 տքնութիւնս եւ յայլ բազմատեսակ յառա-
 քինութիւնս՝ ընդ յոլովս անցանելով տեւո-
 դութեամբ եւ զբազումս շահելով ի Քրիստոս:
 5 Ապա եկն բնակեցաւ ի կղզւոջն Գեղա-
 մայ, խորհեցաւ ի տեղւոջն միայնանալ նովին
 վարուք: Եւ թողեալ գառ ի բնակութենէ
 մարդկան զսիրողն ի պատուի եւ յանարգանս
 բազմացն, շողացուցանէր զինքեան եւ տեսակ
 10 ինչ առաքինութեան, զոր թէ ունիցի հա-
 սեալ վարատական ի ձորս եւ ի փապարս
 կորստեան: Այլ սա ոչ այսպէս, այլ գնա-
 ցեալ բնակեցաւ յուլայ լերինն⁴ յայսմ կղզ-
 քաղաքս

2 Ա չիք եւ յայլ... յառաքինութիւնս
 3 Դ.Ե.Զ.Է.Ը տեսողութեամբ | Բ տեւովութեամբ
 4 Ա շահեալ ի Քրիստոս՝ եկն բնակեցաւ, չիք ապա
 5 Ա չիք ապա եկն
 5 Դ.Ե.Զ.Է.Ը չիք Գեղամայ խորհեցաւ ի տեղւոջն մի-
 այնանալ
 6 Դ.Զ.Է. ասովին | ԵԸ Սիրովին վարուք
 7 Դ.Զ.Է. թողով
 8 Ա.Բ.Գ.Ե.Զ.Է.Ը զսիրաւրն
 8 Գ չիք ի պատուի, փոխ. ի պահս
 9 Ա բազմաց
 9 Բ.Գ.Ա զինքեանս | Ա ինքեանս
 9 Ե.Զ.Ա գտեսակ
 10 Դ.Է.Ը չիք ինչ
 10 Դ.Ե.Զ.Է. զոր թէ ունիցին հոսել վարատան հող-
 մով: Այլ սա | Ը ունիցին հոպել հողմով: Այլ սա
 11 Ա ի ձորս եւ ի տապարս | Բ ի պապարս
 12 Ա.Բ.Գ.Ա նա ոչ այնպէս
 12 Դ.Ե.Զ.Է.Ը գնաց
 13 Ա յուլայ լերինն | Դ.Ե.Զ.Է.Ը.Վ յապալերին | Ա
 յուլայ լերինն | Բ յապալ լերինն
 13 Ա այս | Գ.Դ.Ե.Զ.Է.Ը յայս

ւոջ: Ուստի հարկաւորեալ բազում թախան-
ձանաւք իմաստունն եւ հանձարեղ եւ լու-
թեան սիրողն ի Մարիամայ Սիւնեաց տիկնո-
ջէ՝ կանգնեաց ուխտ եւ ժողովեաց միանձ-

5 նացելոց դասս վասն հոգւոյն տեառն իւրոյ
Վասակայ Սիւնեաց Իշխանին արեւակէս
վախճանեցելոյ: Որում բազում անգամ ան-
ունկնդիր եղեալ, յետոյ հաւանեցաւ ասելով՝
Միթէ Աստուծոյ իցէ հրամանս այս, ես ոչ
10 ընդդիմացայց:

1 Բ չիք Ուստի հարկաւորեալ... ոչ ընդդիմացայց
1 ԴեՁէԼ նախանձանաւք
2 Ա լութեամբ
3 Ա Սիւնեաց
4 ԴեՁէԼՎ կանգնեալ [Վ կանգնել] զսա ուխտ
եւ ժողովեալ եղբարս միանձնականաց դասս
5 Ա հոգւոյ | ԴեՁէԼՎ հոգեաց | A հոգւոյ
5 ԴեՁէԼՎ տեառն իւրոյ արեւակէս [Վ արեւ-
պետ] վախճանելոյ [Վ վախճանեցելոյ] Վասա-
կայ Սիւնեաց իշխանին
6 ԱԳԱ արեւակետ | Վ արեւպետ | ԴեՁէԼ արե-
ւակէս: Ուղղեցինք Յոնաննավանքի մի ար-
ձանագրութեան հետեւելով, ուր ասուած է—
Ես Հասան իշխան... եւ ամուսին իմ Արուս
Խաթունն տարածամ եւ կէս ասուրց կլար
յաշխարհէ, ասանդեցար զհոգիս մեր... Ծան-
խաթ. I, էջ 103:
7 ԴեՁէԼ յորում | ԱԲԳԱ չիք որում
7 ԴեՁէԼ չիք բազում անգամ
7 ԱԴեՁէԼ ունկնդիր
8 ԴեՁէ չիք հաւանեցաւ, փոխ. հաւատացաւ
8 ԴեՁէԼ ասէ
9 ԴեՁէԼՎ չիք միթէ, փոխ. եթէ
9 ԴեՁէԼՎ յԱստուծոյ է հրամանս
9 ԴեՁէԼՎ չիք այս

Շինեաց՝ վանս եւ ժողովեաց եղբարս
կարգաւ կրանից եւ զարդարեաց բազմա-
խունն պատուիրանաւք եւ վայելչական ըս-
պատուք եւ անձամբ իւրով աւրբասաւրէ
5 յաւելոյր ի գործս մշակութեան եւ առա-
քինութեան: Եւ այնչափ յաւելեաց ի մարմ-
նոյ իւրոյ տանջանս, մինչդի մեկնէր եւս
ի մրգոց եւ ի ջրոյ անգամ եւ զարմանալի
այս էր թէ զիարդ ի ջրոյ անգամ մեկնեալ
10 եւ ոչ ինչ յերաց ուրուք պակաս գտանիւր,
քանզի զաղաւթսն հանապաղ անխափան կա-

2 ԴեՁէԼՎ չիք կարգաւ կրանից, փոխ. ԴեՁէԼ
կալով կրանաւորական կարգաւ Վ կրանակիցս
2 ԲԳ բազմախունն | Ա բազխունն
3 ԱԲԳՁէԱ սպասիւք
4 ԴեՁէԼ եւ անձինն իւրում յաւելոյր [Ե նոյր]
աւրբասաւրէ զգործ մշակութեան առաքինու-
թեան շնորհաւքն ֆրիստոսական: Եւ
5 Ա աւելուր | Ե չիք յաւելոյր, փոխ. նոյր
5 Վ զգործ
6 Ա անչափ աւելեաց | Բ յաւելաւ | ԴեՁէԼ այս-
չափ առաւելեալ
7 ԱԲԳԱ մինչեւ
7 ԱԲԳԱ չիք մեկնէր, փոխ. արգելաւ
7 ԴՁէ մինչդի մեկն եւս
8 ԱԲԳԱ ի ջրոց
9 ԴեՁէԼ չիք ի ջրոյ անգամ մեկնեալ եւ
10 ԴեՁէԼ ոչ ինչ իրաց ուրուք գտանէր նուազ,
քանզի
10 Գ չիք ուրուք, փոխ. արուք
10 A գտանէր
11 ԴեՁէ զաղաւթսն հանապաղորդ կարգաւ ան-
խափան ունէր | Ը զաղաւթսն հանապաղորդի
կարգալ անխափան ունէր
11 Գ անխաբան

տարէր զցայգ եւ զցերեկ եւ զընթերցու-
թիւն Գրոց Սրբոց ոչ կասեցուցանէր, այլ
ինքն առնէր զմաքուր գործս առաքինու-
թեան եւ խրատէր զամենեսեան ի նոյն
5 կարգ կանխել եւ կալ եւ մնալ:

Իսկ ի բազում սուտ եղբարց յորով աշ-
խատութիւն կրեալ, որք էին նենգաւոր կեղ-
ծաւորութեամբ եւ նա պէսպէս խարդա-
խութեան համբերութեամբ տանէր քրիս-
տոսական չափով խոնարհեալ. եւ ոչ միայն
10 ի սուտ եղբարց՝ այլեւ յարտաքնոցն նշա-
նաւորաց եւ յաննշանից7), քանզի զամենե-
սեան սատանայ վառէր ընդդէմ նորա: Այլ

- 1 Ա.ԴԵԶԵԼՎ զընթերցասիրութիւն
- 2 Ա.ԳԻԱՎ ոչ պակասեցուցանէր | է ոչ հասե-
ցուցանէր
- 3 Ա.ԳԻԵԶԵԼՎԱ չիք զմաքուր գործս առաքինու-
թեան
- 3 ԴԵԶԵԼՎ ինքն եւ առնէր իսկ եւ խրատէր
- 5 Ա. կարգի
- 5 Ա.ԳԻԵԶԵԼԱ չիք կանխել եւ կալ եւ մնալ
- 6 ԱՎ չիք իսկ Ա.ԳԻԵԶԵԼ եւ բազում ի սուտ
եղբարց
- 7 ԴԵԶԵՎ չիք կրեալ, փոխ. գտեալ
- 7 Ա.ԳԻԵԶԵԼԱ չիք որք էին
- 7 ԴԶԵ նենգաւ կեղծաւորութեամբ | ԵԼ նենգաւ
կեղծաւորութեան
- 8 Ա.ԳԻԵԶԵԼ չիք եւ նա
- 8 Ա.ԲԳԱ չիք պէսպէս խարդախութեան | է եւ
պէսպէս կախարդախութեան
- 9 Ա. եղծւած են շատ աստեղ տանէր... անը-
շանից
- 10 ԴԵԶԵԼ չափովքն խորհել
- 10 Ա չիք եւ
- 13 Ա վարէր

նա առաքինութեամբ տանէր ամենայնի վա-
սըն յուսոյն իւրոյ, զոր ունէր առ Քրիս-
տոս եւ այնպէս ճգնութեամբ հեզ էր եւ
լաւակամ եւ տեսականաւն զուարթ եւ առա-
5 տամիտ եւ ընտրող յոյժ եւ վայելուչ հա-
սակաւ մարմնոյն եւ միխթարական բանիւ
առ գանեալսն խաւսէր խորհրդով եւ զաւ-
րաւոր եւ անարկու էր առ հզաւորս8): Այլ եւ
էր միշտ աղաւթասէր, զցայգն եւ ընդ տիւն
10 ինն կանոն կատարէր հանդերձ յորդաբուղիս
արտասուաւք:

Եւ զայն եւս ասացից, շնորհ եղեւ նմա.
քանզի փափագէր մեծի պարգեւաց լուսոյ
նշանին Քրիստոսի, զի յորով աւուրս ձգեցան

- 1 ԵԶԵԼ առաքինաբար
- 2 Ա.ԳԱ ի Քրիստոս | 2 զոր էր առ Քրիստոս
- 3 Ա. անշափ ճգնութեամբ | ԳԱՎ այնչափ ճգնու-
թեամբ | ԴԵԶԵԼ յայնչափ ճգնութեանէն
- 4 ԴԶԵ լաւակամ | ԵԼ լաւակամ | Վ լաւակն
- 4 ԲՎ տեսական | ԴԵԶԵԼ տեսակաւքն
- 7 Ա.ԳԻԵԶԵԼԱ առ տրոմեալսն: Տես Յոջըն:
- 7 Ա.ԳԻԵԶԵԼԱ չիք խաւսէր
- 7 ԴԵԶԵԼ ի խորհրդոցն
- 8 ԴԵԶԵԼ անարկելի
- 8 Վ չիք էր
- 8 Ա.ԳԻԵԶԵԼԱ չիք Այլ եւ էր միշտ
- 9 Ա եւ աղօթասէրս
- 9 ԴԵԶԵԼ ընդ ցայգն եւ ի տիւն | Ա.Բ ընդ երեկն
եւ ի տիւն
- 10 Ա.ԳԻԵԶԵԼԱ չիք հանդերձ յորդաբուղիս արտա-
սուաւք
- 12 Ա.ԲԳԱ չիք զայն եւս ասացից
- 13 ԴԵԶԵԼ փափագեալ
- 14 Ա. նշանք
- 14 ԲԳ զյորով, չիք զի | Ա ի յորով, չիք զի | ԴԵԶԵԼ
եւ յորով, չիք զի

փափագանք նորա եւ աղաւթիւք խնդրէր առ-
 նուլ յԱստուծոյ: Եւ ելեալ ընդ աւուրսն ընդ
 աշնոսիկ Աշոտ Իշխանն ի կողմանս Վլաց
 վանն ապստամբելոյ ոմանց ելուզակաց առ
 5 եզերք գետոյն հզաւրի, որ կոչի Կուր, եւ
 դարձեալ խաղաղութեամբ ընդ նոյն ճա-
 նապարհ առ եզերք ծովուն եւ եկեալ բա-
 նակեցաւ հանդէպ կզւոյն, որ կոչի Բանա-
 կետղՅ), ցանկայր տեսանել զերանելին Մաշ-
 10 թոց: Զոր իբրեւ տեսին զիրեարս, բազում
 ուրախութիւն եղեւ երկոցունց: Ապա յոյժ
 սիրեցեալ եւ մեծապէս ընկալեալ զնա բա-
 րեպաշտ Իշխանին, շնորհէր երանելոյ հաւրն

- 1 Ա փափաք / Ա.Բ.Գ փափազ
- 1 ԴեՁԷԼ չիք խնդրէր, փոխ. հայցէր
- 2 Ա.Ա եւ եղեալ
- 3 Ա. Աշոտ
- 3 ԲԳԴԵԶԷԼ Իշխանն Հայոց
- 4 Բ չիք վանն ապստամբելոյ ոմանց կլուզակաց /
- 4 ԴեՁԷԼ ապստամբելոց
- 4 Ա.ԴեՁԷԼ խլուզակաց
- 5 Ա.Բ.Գ.Ա չիք հզաւրի
- 6 ԴեՁԷԼ ընդ այն ճանապարհորդէր առ եզերքն
 ծովակին / Ա. ծովոյն
- 7 Ա.Գ.Ա բնակեցաւ / Վ.ԴեՁԷԼ եկեալ գումարեցաւ
 ի տեղուջ միոջ հանդէպ
- 8 Ա.Գ կոչիւր
- 8 ԴեՁԷԼ բանակատեղ / Բ չիք որ կոչի Բանա-
 կետղ / Գ Բնակետղ
- 9 ԴեՁԷԼ չիք ցանկայր, փոխ. հայցէր
- 9 Միայն Ա ունի Մաշթոց
- 10 Ա. զիրեալս
- 12 ԴեՁԷԼ սիրեալ
- 12 Վ չիք եւ մեծապէս ընկալեալ
- 12 ԴեՁԷԼ բարեպաշտ Իշխանն Հայոց, որ եւ թա-
 գաւոր իսկ եղեւ յետոյ, շնորհէր
- 13 Վ չիք հաւրն

Մաշթոցի զլոյսն մշտնջենաւոր, զոր ար-
 ձակեալ էր նմա արքային Յուենաց Վասլի:
 Եւ առեալ զաստուածընկալ սուրբ Խաչն,
 զոր պնդեալ էր ոսկւով, զարդարեալ գե-
 5 ղեցկազան գործով ընդելուզեալ մարգար-
 տով, եղ ի վերայ աչաց իւրոց եւ համբու-
 րէր զնա: Եւ երկիրպագեալ Իշխանն,
 զաջն նորա համբուրէր եւ երեսն փառա-
 ւոր: Եւ եւս բազումս խաւսեցեալ առ մի-
 10 մեանս զհաւատոց եւ զսլոյց բազում իրաց,
 ապա հրաժարեցան ի միմեանց. Իշխանն
 զնաց զճանապարհ իւր եւ նա դարձաւ մե-
 ծաւ ուրախութեամբ ի մեհաստանն իւր
 սուրբ: Եւ առ զշնորհս զայս մեծ, որ բնա-
 15 կեալ էր ի վանս յայսմիկ ամս ութուտասան,

- 1 Միայն Վ.Ա ունին Մաշթոցի
- 2 ԴեՁԷԼ Վասլի: Յոտն կացեալ եւ արտասուաւք
 հանդերձ առեալ յինքն գտուրք Խաչն, զոր
- 3 Ա.Ա եւ առեալ զսուրբ, չիք աստուածընկալ
- 4 Ա.Բ.Գ.Ա զոր էր պնդեալ յոսկում Խաչի զար-
 դարեալ
- 5 Ա. ւործովք / Բ չիք գործով, փոխ. գունով
- 5 Ա.Բ.Գ.ԴեՁԷԼ.Ա մարգարտով եւ առեալ եղ
- 6 ԴեՁԷԼ համբուրեաց
- 7 Ա.Գ.Ա եւ երկրպագելով Իշխանն, ողջունելով
 զմիմեանս եւ բազում ինչ խաւսեցեալ ընդ
 միմեանս, գնաց
- 7 Բ եւ երկրպագելով Իշխանն, ողջունեալ զմի-
 մեանս, գնաց զճանապարհ
- 10 Ա.Ա.Բ.Գ չիք զհաւատոց... ի միմեանց. Իշխանն
- 12 Ա.Գ.ԴեՁԷԼ.Ա չիք մեծաւ ուրախութեամբ
- 14 Ա.Գ.ԴեՁԷԼ.Ա չիք սուրբ
- 15 Ա.Բ.Գ.Ա.Վ չիք ի վանս, փոխ. ի լերինս յայս
- 15 ԴեՁԷԼ մեհաստանս / Վ չիք ամս ութուտասան,
 փոխ. ի վանս յայս, որ է անուամբ սուրբ Ա-
 սաքելոցն:

տեղեկացեալ: Այլ դուք նոյն գունակ իմացարուք եւ գայլ եւս բազմազան գործս առաքինութեանց նորա եւ նախանձաւորք սմին եղբորուք եւ հաճոյական աղաւթք սրբոյս

5 այսորիկ յարակայ մնացէ ի մեզ եւ ի ձեզ: եւ սուրբ Առաքելոցն դասք իւրեանց բարեսէր ընտանեբար խնամաւքն հաստատուն պահեսցեն զուխտս զայս սուրբ, զոր յանուն իւրեանց շինեալ է ի ձեռն երանելոյ տեանն Մաշթոցի: եւ ձեռնկալու լիցի ձեզ սուրբս Աստուծոյ առ ի փրկել զձեզ շնորհաւքն Յիսուսի յամենայն վտանգաւոր աղէտից եւ ի բազմահնար մեքենայից սատանայի, զի կատարեալք ի կամս Աստուծոյ միաբան հասցուք ի նպատակ վերին

- 1 ԵԶԷԸ դուք սոյն գունակի
- 2 ԵԶԷԸ բազմազան առաքինութիւն նորա
- 2 ԱԱԲԳ առաքինութեան
- 3 ԱԱԲԳ նախանձաւոր
- 4 ԱԳԵԶԷԸԱ չիք հաճոյական
- 4 Ա սրբոյս այսոցիկ
- 5 Բ չիք ի մեզ եւ / ԵԸ սակաւ ի մեզ եւ / ԶԷ մակա մնացէ ի ձեզ եւ ի մեզ
- 6 ԱԳԱ իւրեանց ամենայն բարի յարեսէր ընդ անե բարեխնամաւքն / ԵԶԷԸ իւրեանց յամենաբարի եւ յարասէր ընդամական խնամաւքն
- 8 ԱԲԳԱ պահեսցէ
- 8 ԱԳԵԶԷԸԱ չիք սուրբ
- 9 Ա չիք իւրեանց, փոխ. իւրոց
- 9 ԵԶԷԸ իւրեանց կանգնեալ են ի ձեռն սուրբ հաւքն Մաշտոցի / Ա երանելոյն Մաշթոցի
- 10 Ա ի ձեռնկալու լիցի / ԵԶԷԸ լիցին
- 11 ԱԵԶԷԸԱ չիք սուրբս... շնորհաւքն Յիսուսի
- 13 Ա սատանայից / ԵԶԷԸ չիք սատանայի, փոխ. բանսարկուին

կոչման՝ յարքայութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ՝ գթութեամբ Տեառն մերոյ եւ Փրկչին Յիսուսի, որով եւ ընդ որում Հաւր միանգամայն եւ Սուրբ Հոգւոյն վայել է

5 փառք իշխանութիւն եւ պատիւ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից. Ամէն:

- 1 Բ յարքայութեան / Ա կոչմանն Արքայութեանն
- 1 Բ Քրիստոսի Յիսուսի Տեառն եւ Աստուծոյ
- 2 ԵԶԷԸ չիք գթութեամբ... վայել է, փոխ. զի նորա են փառք իշխանութիւն
- 4 Ա եւ Հոգւոյ Արբոյ վայելէ
- 6 Ա յաւիտեանս, չիք յաւիտենից. Ամէն:

ՌԻԳՂԵԼԻԲ

Էջ	տող	սխալ	ուղիղ
41(ձան)	18	Գ մարտի	Գ չիք հրոտից, փոխ. մարտի
»	20	ԱԲԳ	ԱԳ
48	Տեկատի 12-րդ տողի	զամենեսեան	բառը Ա. չունի, փոխ. սաղմոսն

6. Սևանի վանքի կոնդակներին մինը յիշում է որ կղզին «ունէր մեհեան ազգին Սիւնեաց պարսպեալ ամուր պատուարաւ և դղեկօք. գտուն մեհենից աղօթիւք սրբագործեալ ըստ այնմ ի մէջ կղզոյն ի բարձրադիտակ գագաթան լերինն էր կառուցեալ մեհեանն այն, որ ունէր զնմանութիւն սրբոյ լերին Գողգոթայ. (Մ. Վ. Կիւմրիշխանեցի, Պատմ. Սէվանայ Վանոց, էջ 8): Մեր պատմիչները Սևանը յիշում են իբրև բերդ:

7. Մաշթոցն իր առաջին թղթի մէջ Գէորգ կաթողիկոսին վատարանել էր և պաշտպանել եկեղեցիներին միութեան գաղափարը (Մ. Նալբանդեան՝ Ազգայն. Փարսպեցու գրած թուղթը... Պետերբ. 1868, էջ 39. ծնթ. 13), ուստի բանադրեց կաթողիկոսից. երեւի այդ առիթով երևան եկան թէ վանքում և թէ վանքից զուրս սուտ կղզայրներ, որոնք Մաշթոցի դէմ գրգռեցին միամիտներին. նոյն իսկ Արաս ուղեց օգուել այդ Մաշթոց-Գէորգեան գծաութիւնից, բայց անյաջող. հզօր Մարիամի բարեկամութիւնը և Աշոտի՝ իբրև Գէորգի պաշտպանի՝ այցելութիւնը Մաշթոցին հարթեցին գծաւրութիւնները և Մաշթոց պատեց իր գրած թուղթը և բարեկամացաւ Գէորգին:

8. Այս ամականները յաճախ սուրբերի վարքերի մէջ են հանդիպում: Նրանց մեկնութիւնը Յովհաննէս կաթողիկոսին նոյնքան է զբաղեցրել, ինչքան և Խորենացու պատմութեան հաւաածներին մեկնութիւնը, որ նկատել են արդէն հրատարակիչները: Մաշթոցի մի ամականը ընտրող յոյժ պատճառ է եղել նրան գրելու ամենեցուն աչք ի նա հայէին յաղագս տրոճել և ճանաչել մարթիրոյ նորս զհոգևորացն մասանց ընտրութիւնս ստուգագէտ իմացուածիւ (տես Յուջր. էջ 36): Ընտրելու համար պէտք է ամբողջը բաժանել տրոճել, ճանաչել, իսկ տրոճելու համար պէտք է ընտրել գիտենալ: Բայց այդ մանրամասն ոճը ուրիշ գաղափարներից անբաժան է. բաժանել, տրոճել, ընտրել, ճանաչել նոյն է թէ վերլուծել. միևնոյն ժամանակ նրանք նշանակում են, որ տրոճելու և ընտրելու ժամանակ

խոտանը ձգուում, մերժուում է և բարին ու ազնիւն է պահուում: Այդ սխալաստիկ առումներն երևում են Գր. Մազիստրոսի Գամամտականի մէջ երկու անգամ. տրոճել բարը՝ յիշեալ է առաջին հատուածում, ուր Հ. Գ. Ծ. Վ. Մէնէվիշեանը թարգմանել է կը փարսաւեմ՝) կասկածները), և վեցերորդ հատուածում, ուր նոյն հեղինակը թարգմանել է մէկը թողուա (անպիտանութիւնը): Մեր սովորական բառերից ամենայնպէս բերեք մատենագիրներին համար էլ կը լինէր զիտակցել և գիտակից անել ընդհանուր իմաստով բայը (Հանդ. Ամս. 1911, 730—1):

9. Ինճիճեանը Մեծ Հայքի ստորագրութեան մէջ (էջ 414) յատուկ անուն է համարում Բանակեաղ. իբր հասարակ բառ՝ այսօրայ կայարան իմաստով յիշեալ է Փաւստոսից Գ. 15, յաճախ Փարպեցուց, այլև էջմիածնի ձեռագիր Կանոնագրքերի մէջ, ինչպէս օր. ձեռ. ցուցակի №№ 86, 87, 88, 90, 91. 736 և այլն: Յատկապէս զօրքերի այդպիսի երկու կայարան յայտնի է, մէկը՝ Շահապիվանի (Փաւստոս, Կանոնագրքեր) և միւսը՝ Սևանի մօտ (Կիրակոս Գանձակեցի, Վեներտիկ 1865 էջ 237): Կայ նաև բնակատեղ և բանակատեղ նոյն մըտքով գործ ածեալ, բայց միշտ իբրև հաւարակ անուն: (Տես Նորայր Բիւզ. «Հայկական բառաքննութիւն» էջ 83, նկատ. 91-րդ):

10. Կիւմրիշխանեցին և Շահխաթունեան ծանօթ չը լինելով Ստեփաննոսի Յիշատակարանին և օգուելով միայն Յովհաննէս կաթողիկոսից, Ստեփաննոս Օրբէլեանից, կոնդակներին և աւանդութիւններից, մի քանի թեր ճիշտ չեն հաղորդում. ամենից նկատելին Առաքելոց տաճարի հիմնարկութիւնն է, որ Շահխաթունեան զնում է Յիթ—880 և կցում, որ Ինճիճեանի տակով Օրբէլեան Յիթ—874 է համարում ուղիղը: Կիւմրիշխանեցին նշանակում է սխալ և անյարիւր—«897, Յիթ, Յիթ»: Չամչեանին և Ինճիճեանին յայտնի է եղել Ստեփաննոսի յիշատակարանը լոկ Յայամուրքի և ձառնութիւնի քաղաքներից, ուր Մաշթոցի միայն կրօնա-

կան կեանքն է երևում, իսկ հեղինակը և թւականները
զեղջւած են: Չամչեանը իր միւս աղբիւրներն անգամ
չի շահել ստուգապէս, Մարիամի այրիութեան սկիզբը
նշանակելով 887 թիւը: Եւ անա այսօր Ստեփաննոսի
Յիշատակարանից իմանում ենք հետեւեալ թւերը.

1. 894 թւին Մաշթոցը 60-ից քիչ պակաս էր:
2. 861 » » սկսել է Սեանում ճգնել:
3. 872 » այրի էր Մարիամը:
4. 872 » հիմնւել է վանքը:
5. 894 » գրւած է Յիշատակարանը:
6. » » տեղի է ունեցել Դնի երկրաշարժը:
7. » » Մաշթոց գրել է Դնեցոց մխիթա-
րական թուղթ:
8. » » Սմբաան էր գահի վրա:
9. » » Գէորգ Գանեցին էր աթոռակալը:

Այս թւականներից առաջին անգամ օգտւել է Ա-
լիշան «Սիսականի» մէջ՝ առնելով իր տեղեկութիւնը
ձեռագրերից, իսկ «Արարատի» հրատարակութիւնը, որ
սխալաշատ և թերի գործ է, թողնւել է բանասէրներից
անուշագիր:

հոգ 209. 29

ՄԵՐ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. Եղիշէի Պատմութեան աղբիւրը:
2. Նկատողութիւններ Եղիշէի Պատմ. վերաբերեալ:
3. Նկատողութիւններ Փաւստոսի Պատմ. վերաբերեալ:
4. Հովոցի Եղօն, Մասն Ա:
5. Նախնի Հայոց հոգեպաշտութեան շրջանից:
6. Լեոնականք Ա. — Ուրուարի:
7. » Բ. — Թագաւորեան հասարակութիւն:
8. Լէօն իբրև Պատմաբան:

Առաջարկում ենք նրատարակիչներին

1. Ա. Արասխանեան և իւր գարը: (Քննադատական):
2. Լերմոնտովի Демонъ-ի հայկական աղբիւրը: (Ուսումնասիրութիւն):
3. Դաւիթ և Մհեր ժողով. վէպը: (Ուսումնասիրութիւն):
4. Չորրորդ դարի պատմութիւնը մեր ժողովրդական նիւթերի մէջ: (Ուսումնասիրութիւն):
5. Հովոցի Եղօ, Մասն Բ. (վէպ Բալախանու կեանքից):

ԳԻՆՆ Է 30 ԿՈՊ.

ՔՐԻՍ 153
 209-4

Հեղինակին գիմոզները ճանապարհածախս չեն վճարում.
 Шуша, учителю Григорию Теръ-Погосянъ.

68.002